

Нова Громада.

**Літературно-науковий
місячник.**

№ 3, Березіль 1906.

У КИЇВІ, 1906.
Друкарня С. А. Борисова. Маложитомірська, № 16.

Що є в 3-й книзі.

† Левицький М. Добре діло. Оповідання	1.
Білоусенко О. Сільський пролітаріят	11.
Супруненко Г. На селі. Вірші	18.
Грінченко Б. На новий шлях. Драма	19.
Коцюбинський М. Згадки про Р. Сембратовича	61.
Чернявський М. З днів журби і гніву. Вірші	68.
† Тесленко А. За паспортом. Оповідання	72.
М. В. Україна і Європа	78.
Черкасенко С. У шахті. Вірші	84.
† Пахаревський Л. Батько. Нарис	85.
Павловський М. Перша київська етнографічна вистава	92.
Сергій. Відгуки з життя та письменства	101.
Ситковецький С. З російського життя	124.
Ярошевський Б. За кордоном	130.
Бібліографія	137.

- I „За красою“ О. Луцького.—„Науковий збірник, присвячений професорови Мих. Грушевському“.—„По новымъ мѣстамъ“ А. Кауфмана.
- II. Українська преса.
- III. Що є по журналах.
- IV. Нові книжки.

Добре діло.

У підвалі великого мійського дому, у півтемній, вохкій комірці жив швець. Треба було спуститися по кам'яних східцях мов у льох, щоб увійти в ту убогу оселю. Маленьке віконце, пророблене у товстому мурі трохи не під самою стелею, пускало в хату дуже мало світла, а сонце ніколи не заглядало у той льох, бо навпроти, через улицу, стояв такий самий високий п'ятиповерхий будинок. Сонце світило тільки в паньські квартирі, що були вище над льохом. Сказав би у місті й сонце стало несправедливе, водиться тільки з панами, а на харпаків та злидарів і дивиться не хоче.

Швець Скиба був харпак, злидарь. В убогій підвальній комірці тулилась велика сем'я його: жінка й п'ятеро дітей—чи то пак не п'ятеро: оце тільки днів скільки Бог дав йому шосте. Один тільки був хлопець, старший, а то всі дівчата та й ця шоста дівчина ж уродилась...

І заможному чоловікові така орда дітвори—клопіт не аби-який, а що вже злидареві, голодному—так справжня кара Божа. Заробіток був нікчемний—тільки що з голоду не мерли, а що вже обдерті, босі, трохи не голі ходили—бодай не казати! На що вже: охрестити народженну і то ніяк не могли спромогтися, бідні. Бо треба ж і кумів хоч чаркою якою привітати, і батюшці хоч карбованця якого, і дякові... А де ж ті карбованці?...

Пішов швець по людях, чи не пощастить як зібрати хоч три, хоч два карбованці: дехто винен був йому яку дрібницю, а може хто вперед дасть на відробіток, може хто позичить.

Виходив він пів дня голодний; а добув усього два злоти... що з ними зробиш? Наче на сміх.

А у комірці, в льоху—тим часом сиділа шевчиха на постелі, на широкому дерев'яному ліжку, де лягала на спочинок трохи не вся сем'я. Тільки двоє старших спали у запічку. У ногах, сповите й загорнуте у материну хустку, лежало новонароженне.

Чадний гасничок мигтів на припічку, кидаючи убоге світло на темні, голі стіни, на поличку біля печі, де стояла убога посуда, на невисокий столик зо всякою шевською справою, що стояв ближче до вікна. Сумно, холодно й темно було у тій оселі.

Шевчиха сиділа з ногами на постелі, підперши голову обома руками, і з тяжкою думою затопила очі у те маленьке, що лежало сповите у ногах.

На що його Бог дав? На тяжкі злидні, на голод та холод... І так вже їсти нічого... Коли-б не ті діти, заробляла б сама може потроху... Коли-б старших хоч якось до пуття довели, поміч була-б колись... А воно....

— Мамо!—озвалася старша дівчина із запічку,—чого це на стінці ваша тінь така здоровенна?

— І рука така довга, аж страх...—додав хлопець.

— Так...—знехотя відмовила мати.

— А батько як стоять, то аж до стелі головою тінь достає...

— А коли-б те маленьке поставити, доки-б воно достало?—спитала дівчина.

— Ось на стілець,—показав хлопець рукою.

— Ні, більше,—не згодилась дівчина.

— Ба ні, на стільки.

— Більше, брешеш.

— Сама брешеш, дурна.

— Мамо! він лається!..

— Цитьте ви, бо я вас достану!

Діти притихли. Згодом хлопець озвався:

— Мамо, я їсти хочу!

— Іжте мене,—сердито промовила мати.—О Господи!—зітхнула вона.

Стало тихо в хаті, тільки з улиці чути було гуркіт звощиків та мішаний, звичайний вулишний гомін.

Деж то він забарився?— подумала шевчиха.—Ще не так пізно... А все ж мусів-би досі вернутись.

Ще ті хрестини... Як-не-як, а рублів три пропаде; з півмісяця сами прохарчилися би за три рублі...

Щось затупотіло по східцях. Рипнули двері і в хату всунувся зігнутий, распатланий швець без шапки, страшний, з закрівавленим лобом і лицем. За ним, ведучи його під руку, увійшов городовий—знайомий таки чоловік, кум Безконечний.

— Натє вам, кумо, вашого хазяїна,—промовив він, уводячи п'яного.—Помагай-бі!—привітався він, скидаючи картуза в хаті.

— Лихо ж моє!—сплеснула шевчиха руками.—Оце він так зібрав гроші!..

— Зібрав... зібрав...—бубонів швець.—Хороби збереш... Два злоти...

Городовий підвів кума до постелі.

— Всячески—треба його покласти...—промовив він.

Шевчиха порозсовувала дітей по кутках постелі, щоб було місце батькові. Сповиту дитинку переклала на припічок.

— Об'юшився, обкрівавився, матінко Божа!—зарепетувала шевчиха, придивившись до чоловіка.—Побився з ким?

— Впал, з трактеру как вийшов, на ступеньках,—пояснив городовий.—Нічево!

— Нічево!—протяг швець, лягаючи на постіль.

— Спасібо—я тут случився, діжурним стою. На другого—у часть затаскав би; ще й набили б боки йому там, потому: п'яний.

— Може, тяжко забився, скалічився?—клопоталася жінка.

— Нічево!—заспокоював її городовий. Не такої розбой буваєть, та присохнеть, як на собаці.

— Ой, спасібі ж вам, куме-голубчику, що хоч привели його додому,—дякувала шевчиха.

— Нічево,—протяг кум.—С тим прощайте!—зітхнув він, повертаючись до дверей.

— Зібрав на хрестини!...—журилась шевчиха, заломивши руки.—Ну що його тепер у світі Божому робити?..

— На хрестини, говоріте?—спитав кум, здивовано повертаючись з порога.—Уп'ять Бог дав?

— Дав Бог... Покарав Бог!—з одчаєм озвалась жінка.

— Да-а!—протяг городовий і похитав, співчуваючи, головою.

— Повірите: так уже скрутно стало, що хоч іди та вкрадь!—заговорила шевчиха.—Ій-Богу... У хрест увести нічим... як щеня яке лежить нехрещене вже відколи... Оце ходив добувати, випросити десь хоч на хрестини... Добув!...

І шевчиха не здержала сліз, що давно вже підступали їй до очей. Хлипаючи і витераючи очі рукавом, вона мовила далі уривчатим голосом:

— Чим їх вигодуєш?.. Ій-Богу, як старчата які... У людей... у кого мало... помірають... а тут... О, Господи! прости...

— Да-а!—важко зітхнув кум.—Трудно!...

Настала мовчанка. Шевчиха висякала носа, хлипаючи, і витерла пальці у поділ. Кум городовий дивився у землю.

— А ви б, може, тее маленьке віддали б кудась, — промовив він.—У приют, у воспитательний... Всяческі—облегченіє було б вам...

— І сама думала вже,—озвалась шевчиха.—Підкинула б кому...

— Підкинуть нельзя: отвічать за єтоє можна. А у приют занесіте: по закону. І господа туди одправляють, благородніє, як котороє... знаєте... грех буваєть... Плотють. А потом, як по времені, назад беруть, вроді: усиновляють.

— І-і, де вже нам платить!...—махнула рукою шевчиха.

— І безплатно. Абязательно безплатно. Ви пспробуйте—спасібо скажете. Запишуть, а як схочете когда—назад можете забрать.

— Будуть править гроші...

— Зачім? Боже сохрани! По бедності, скажете, как нету средств. Що з вас виправлять? А ви пойдіть, попробуйте.

— Піду, спасібі вам за добре слово.

— С тим прощайте,—сказав городовий і вийшов за двері.

— Прощайте. Дай вам Боже здоров'я,—промовила наздогін йому шевчиха.

Ій стало лехче на душі, неначе просвіток який побачила.

Вона підійшла до ліжка. Чоловік уже спав. Він важко сопів носом; голова його зсунулася з подушки; покрівавлене волосся злиплось корою над ухом, а по лиці засохла кров чорними смугами. Він закинув за голову руку—чорну, гудзовату, тружену...

І не п'яниця ж він був: в ряди-годи, хиба на Великдень що вип'є, бувало, зайве, а то смирний же, плохий, тружений.

Шевчиха важко зітхнула, поглядаючи на всю свою сем'ю, що спала оце тут у кутку, на купі лахміття.

На припічку заворушилось і закректало те мале, народженне...

Другого дня перед полуднем зайшов городовий Безконечний одвідати шевця.

Скиба, умитий, причесаний сидів за своєю роботою при столику. Шевчихи не було дома. Старша дівчинка замітала хату, менші діти сиділи купкою на постелі.

— Здрастуйте вам,—промовив городовий, увіходячи у хату.

— Дай Боже здоров'я,—привітав швець і метнувся прийняти з дзиглика шматки ременю та стару халяву.—Сідайте.

Безконечний сів. Швець почував себе ніяково, наче не смів глянути в вічі кумові.

— А кума де?—спитав городовий.

— Та ж пішла у приют, дитину понесла за вашою радою, спасибі вам.

— Та-ак,—протяг городовий.—Харошее діло. І лехче вам будеть, бо куди-ж...—і він повів очима по убогій хаті, глянув на купку обдертих дітей і сумно похитав головою.

Зітхнув швець, зрозумівши кумову думку.

— Голова болить у вас,—співчуваючи мовив городовий,—а похмелиться нічим...

— Е!—махнув рукою швець і нагнувся ще нижче до роботи.— Де вже похмеляться... Цілий день ходив учора, пороги оббивав; думав: хоч рублів пару достану, охрестити щоб... Тридцять копійок віддав Андрій—дворник, що у генеральши, та й тільки...— І швець знов зітхнув.

— А нехрещену тож і у той приют нести совісно...—казав він далі.—Очі баба вже виплакала... Мов байстря яке понесла...

— Да-а...—згодився кум.

— Може й не приймуть нехрещене? Га?—спитав швець.

— Не знаю... того не скажу...

Замовкли. Городовий крутив закаблуком по долівці, дивлячись на свої ноги.

— А що я вам скажу, куме,— рішучо промовив він:— дам я вам рублів три, позичу. Відробіте мені. Все равно сапогі новії скоро нужно будеть, позбивались вже,— казав він, розглядаючи свої ноги з усіх боків.— А дитинку всячески охрестить нужно.

Швець здивовано підвів голову й подивився на кума. Він неначе не йняв віри.

— Дам,— казав городовий.

— Голубчику, батьку мій!— радісно, тонким фальцетом заговорив швець, кидаючи роботу і складаючи руки на колінах.— Чому вас Бог не привів учора?... Не лазив би я по людях, не набірався б сорому... і голова не боліла б... Спасибі ж вам, батьку мій! Дай же вам, Боже, чого собі хочете!...

— Нічево,— спокійно казав городовий.

— Відроблю вам, голубчику, відроблю,— казав швець.— Такі вже вам пошю, що... а!...

По східцях затупотіла чиясь хода і в хату увійшла шевчиха, а за нею сусідка Домаха, прачка. Шевчиха держала у руках загорнуту у хустку дитину.

— Ну?— спитав швець.

— Не прийняли...

— Не прийняли? — перепитав городовий і аж устав, здивований.

— Е!— з одчаєм промовила шевчиха і поклала дитинку на ліжко.

— Що ж сказали?— питав городовий.

— Підкидьків,— кажуть,— приймаєм, що нікуди вже їх подіти. А воно,— кажуть — законне, батько й матка є;— таких,— кажуть, не приймають.

— Ви ж казали, що по бідності состоянія?— питав городовий.

— Казала, просила, плакала... Нічого. Коли б ще,— кажуть,— незаконне, байстря, значить... ще можна було б узять...

— Гм...— дивувався кум.

— Що ж,— кажу,— робить мені у світі? Підкину його кудись, все одно вам доставлять, то приймете.

— Ну?...

— Не можна,—кажуть,—підкидять. У тюрму за таке діло підете...

— Так,—притакнув городовий.—Я сам вам казав: підкидять не можна. Воно так, примерно, скажем, як кража: вкрав — нічого, а попався — погано, тюрма. Біда, що воно законне...—казав він чухаючи потилицю.

— Е, що там казати!—озвалася прачка.—Тепер, що законне, що незаконне — все одно біда! Тяжко жити стало.

— Воно так,—згодився городовий.

— А оце кум, поздоров Боже, три рублі нам позичають,—звернувся швець до жінки.

— О?—здивувалась шевчиха.

— Йй — Богу!

— Божа ж ви душа, куме! — дякувала жінка, аж сльози їй зросили очі.—Ой, спасибі ж вам, спасибі, голубчику!...Як же вам віддячити?

— Нічево,—понуро казав городовий і з якоюсь думою дивився у куток.

— Буде чим охрестити,—раділа шевчиха.—Гріха не буде перед Богом...

— Ось що, люде добрі,—заговорив городовий, підводячи голову,—послухайте, що я вам скажу.

Він обвів очима всіх присутніх і підняв палець угору.

— Дитину ми охрестимо,—казав він поволі, махаючи піднятим пальцем у повітрі.—Но треба записати її незаконною.

Всі дивились якомось чудно на городового, але ніхто не зрозумів його думки.

— Треба записати її незаконною і тоді її приймуть у приют. Може, тут єсть яка дівка знакома, щоб признала тоє дитьо за своє ніби то. Так... для хворми толькі... І запишуть у метрику незаконнорожденним. Занесе його вона у приют, ніби своє. А там по времені, як схочете, то заберете знов до себе, на воспитаніє значить, бо з приюта віддають, як подросте, у подмастерья там, чи куди. Можна і усиновить буде, та й знов ваша дитина буде ваша, як по закону.

Хвилину всі мовчали, здивовані. Перша озвалась шевчиха, сплеснувши руками.

— Ми б тут до віку сиділи та не придумали такого... Царице Небесна! І прислала ж ти нам цю божу душу на поміч та пораду!...

— Що ми? — казав швець.— Ми темні, мужики... Куди нам знати всі закони та права!...—Городовий чмихнув, завдоволений, гордий і розгладив рукою вуси.

— Єсть тут і дівка така,—озвалася прачка.

Тут таки, на верху, в інженіра служить, Настя, може знаєте.

— Еге, Настя,—озвалась шевчиха.

— Вона дівка чесна, може, не схоче?

— А ну гукніть її сюди,—сказав городовий.

Прачка побігла по Настю.

— І благороднії господа туди віддають, я знаю,—казав городовий.—Був тут такий... у Судебній Палаті служив, генерал по чину, багатий. І сем'я була, діти в їмназію ходили. Так з французкою водився він... Конечно, дітьо було. Вже як там вони його записали, на кого—того не знаю. Віддали його у приют. Хлопець був. Так що ви скажете? пока жила генеральша—ніхто нічого й не знав, а як померла, так він зараз його з приюту до себе. Усиновив його і хвамілія йому тая самая, генеральська. Настоящий син, по закону.

— Цссс...—дивувався швець.

— Да,—казав городовий.—Воно тепер, скажем, я понимаю. Вони там, у приюті ніби то, не можуть всіх приймать, особливо законних. Бо тільки покажи їм стежку, то всяка голота туди попрє; будуть плодиться без толку і дітей в приют таскать... Как можно?.. Боже сохрани!..

Вернулася прачка і привела з собою Настю—невеличку, біляву, круглолицю дівчину у сивенькій модній кохточці та спідниці, у тонких черевичках на-босоніж.

— Здрастуйте вам,—промовила Настя тоненьким голосом.—Дѣло яке до мене є?—спитала вона, цікавими очима оглянувши присутніх і спинивши погляд на городовому.

— Дѣло,—важно озвався Безконечний і розказав дівчині всю справу.

Вона слухала, переводячи очима то на шевчиху, то на дитину, а як дійшло до того, щоб вона признала ту дитину за

свою, дівчина спалахнула, потупилась очима у землю і почала скубти кінець хустки, що була у неї на голові.

— Так ось,—казав городовий,—зроби, душечко, добре діло; людей, можна сказати, з нещастя, з нужди виведи... Перед Богом заслуга буде. Ніхто не може, а ти можеш.

— Як же... я не знаю... я...—почала Настя і заплакала.

— Признай, голубочко, признай за своє,—просила шевчиха.— Бачиш сама, які злидні. Он-он-ò—п'ятеро їх...—і шевчиха втерла очі рукавом.

— Ти, може, сумніваєшся на щот поговору якого?—казав городовий. Так ми ж всі знаєм, що ти девушка чесна... Боже сохрани!.. Воно ж так тільки для хворми, щоб записати, значить.

— Та коли б хто на неї що сказав,—закричала прачка,—я б тому очі видерла!.. Вона ж дівка чиста, як золото!..

— Конечно,—казав Безконечний.

— Бери, Насте, не бійся—намовляла прачка. Ми ж усі свідки.

— Я свідитель,—казав городовий, вдаряючи себе по грудях.

— Добре діло зробиш,—говорила прачка.

— Добре діло,—підтвердив городовий.

— Добре,—згодилась дівчина витираючи очі.—Нехай буде так.

А вже як хто на мене... ви ж усі знаєте...

— Абязательно!—впевняв городовий.

— О!—закінчила прачка.

— Просіть кумів,—звернувся Безконечний до шевця і шевчихи.—

Та й зараз до попа таскайте.

— Будьте кумою,—попросила шевчиха прачку.

— Добре.

— А за кума кого?—спитав швець.

— Просіть Дементія, дворника,—пораяла прачка.

— А тим часом,—озвався Безконечний, відкинувши полу шенелі і добуваючи з кешені калитку,—нате вам три рублі і лагодьте що треба, по закону.

— Просимо ж до нас, куме,—просила шевчиха.

— Абязательно. Спасібо.

— Спасибі ж і тобі, голубочко моя,—казала шевчиха, цілюючи Настю.

— Добре діло, добре діло...—бубонів Безконечний, виходячи з хати.

Дитинку охрестили, записали на Настю „незаконнорожденного“ і другого дня дівчина занесла її у приют. Прийняли.

Всі були раді, а найбільше городовий Безконечний, що через його вигадку добре діло зробилося. Добре діло. Та...

Домаха прала шмаття у дячихи та при роботі й розказала їй про добре діло. Дячиха—дякови, дяк—попові...

Покликали до судового слідчого і шевця, і шевчиху, і Настю, і кумів, і городового Безконечного. Допитували, записали все і через місяць всі вони сиділи перед окружним судом.

Швець, понуривши голову, розглядав свої тружені гудзюваті руки; Безконечний стояв випроставшись, як москаль, придержуючи лівою рукою шашку; Настя хлипала, витираючи очі хусточкою. Інші теж сиділи сумно, дивлячись хто-куди.

На суді знов їх допитували про все.

Вони й не таїлись, розказали все по правді.

Вони й не думали, що за добре діло судять...

Судили їх присяжні і сказали: ні, не винні.

А городового Безконечного начальство вигнало зо служби.

М. Левицький.

Сільський пролетаріят.

Земельна справа зайняла тепер дуже поважне місце серед тих питань, що останніми часами так грізно перед нами повстали. Пекучі потреби селянина довго ігнорувалися, а за останні 10—15 літ хліборобські інтереси цілком принесено на жертву інтересам капіталістичним,—все це натурально, мало довести до сумних наслідків.

Підупад основного—хліборобського—промислу держави, тяжко одбившись на добробуті всіх, хто так чи инше з'язаний з хліборобством, особливо зруйнував і без того хитке економічне становище селянства. Селянство все менше й менше здобувало хліборобством спромогу хоч так-сяк жити; а раз земля перестала годувати хліборобів, то мусила порватися та нитка, що з'язувала їх раніше. Так народжався і все більше зростав і ширився новий елемент на селі—одірваний од землі пролетаріят.

Здавалося б, що такий грізний економічний сімптом в народно-господарському життю мусив би непомалу стурбувати: це ж не жарт, що велика сила працюючого люду опинилась без землі, без того ґрунту, до якого вона тільки й уміла і могла прикласти свої руки. Але у нас, як казав ще незабутній Возний, „за недосужністю“ бюрократії, що дбала про більш важні справи внутрішньої „політики“, такої великої ваги факт так мало викликав до себе уваги, що й досі його як слід навіть не висліджено. Звісно, в селянській справі списано та видруковано велику силу всяких офіційальних „трудовъ“ та „матеріаловъ“, але офіційальна, та навіть і земська статистика займала справу з селянським безземельним пролетаріяттом тільки подекуди, хватком, і подавали

такі взагалі випадкові та несистематичні відомости, що по них трудно змалювати цілу картину зросту і дійсне число безземельного селянства. Звести до купи усі ті дрібні крихти відомостей про селянський пролетаріат, які можна знайти в статистичному матеріалі, заходився д. П. Лохтін, і в своїй новій книжці „Безземельный пролетаріатъ въ Россіи“—подає першу спробу поррахувати теперішні кадри того селянського стану, що з часів кріпацтва став одриватися від землі.

Пролетаризація селянства почалася з самої волі, коли поміщики не криючись добивалися, щоб забезпечити своє господарство робочою силою. Не буду оповідати тут, як вони помалу-малу досягали того, що селянство вийшло на волю з меншими наділами, ніж які воно мало за кріпацтва, коли воно, до речі кажучи, мусіло працювати не стільки на своїй, скільки на панській землі; досить, що більш як 600 тисячів селян дістали так званий „жебрацький“ наділ—„царську десятину“. Але не всі мали хоча б і такий клаптик землі. Із 23.036.449 чоловіка, які лічилися по ревізії 1858 р.*), дістали землю тільки 21.465.844,—се б то осталися без землі 1.570.605 чоловіка. Це становить 6,83⁰ селянської людности того часу (до ревізії заводилися тільки самі чоловіки, без жінок, яко податкові одиниці). Для деяких українських губерній цей відсоток (процент) значно підвищується; в Таврії не наділено землею 28,5⁰%, в Басарабії 27⁰%, в Катеринославщині 13,1⁰%, в Курщині 10,2⁰%, в Вороніжчині 7,2⁰%. Значну частину цих безземельних ревизьких душ складали „дворові люде“, яких найбільше було на Україні (в Херсонщині 9,1⁰ усього числа селян, в Курщині 8,4⁰%, Катеринославщині 6,4⁰%, Харківщині 6,3⁰); усього ж дворових було в 45 губернях 720 тисячів чоловік, або 3,1⁰ усіх селян. Крім згаданих більш 1¹/₂ мил. ревизьких душ, до безземельного селянства треба ще завести „миколаївських“ салдатів—так званих „безсечно-отпускныхъ“, „кантонистів“ та „салдацьких дітей“, яких лічилося під час волі більш як мільйон душ (1.066¹/₂ тисячів) і які теж не дістали землі. Коли лічити і цих військових людей, то виходить, що вже

*) у 45 губ. Європейської Росії, без Царства Польського, Кавказу, Остзейського краю та Донщини.

реформа 1861 року одірвала од землі 2,6 мил. чоловіка, се б то 11,4%, або більш як десяту частину всієї селянської людности.

З такою важкою спадщиною вступило селянство в нове, вільне життя. Але то була воля тільки як що рівняти її до попереднього кріпацького становища; справді вона була обмежена з усіх боків і не давала з'убоженим, темним і приголомшеним попередньою неволею народній масі широко розвинути свої економічні сили. Загальні умови, а надто земельний лад після реформи доводили до все більшої пролетаризації селянства. Саме що до земельних відносин, то найбільше тут важило те, що користування з землі було колективного характеру, і в хліборобів не було права порядкувати нею цілком самостійно. І при „общинній“ (сільно-громадській) формі володіння землею (як у Московщині), і при „подворній“ формі сього володіння (як на Україні) ся річ, хоч і не однаково, а неминуче впливала на зубожіння селянської маси. Не сидючи на відокремленому шматку землі, кожен господар-селянин мусить слухатися того господарського ладу, який заведено в його селі, і не може перейти до кращого, інтенсивного хазяйнування; а старий спосіб хазяйнування вимагає більше землі, ніж скільки її припадає на хазяйство тепер, як намножилося народу.

За увесь час після волі—45 літ—селянське господарство посувалося так, як за діда й прадіда, без науки, без грошової йому допомоги, без якого небудь серйозного урядового заходу, щоб його поліпшити; а тим часом податки накидалися на того ж селянина все тяжчі, оплатки все більшали. Що ж дивного, що при такому ладу могли держатися на якійсь людській мірі тільки ті господарства, що мали землі більше. Малоземельний бідарь, як не б'ється, мов риба об лід, коло своєї землі, а врешті мусить таки прийти до того, що віддасть землю в аренду, або просто заставить її, а то й продасть на вічність своєму заможнішому сусіди.

Таким чином усі обставини земельного селянського ладу простували до того, щоб збезземелити значну частину селянства.

Скільки ж зараз єсть безземельного пролетаріату на селі? На це, як уже згадувалося, одповісти цілком певними цифрами не можна.

Поминаючи способи, якими доходить у своїй книжці д. Лохтія до таких, чи інших виводів, візьмемо виводи ті вже гото-

вими *). Рівняючи з ревізією 1858 р., в 1894 році можна було так поділити окремі повіти відповідно тому, скільки є в них безземельних селян:

Збезземелено ревизьких душ:	Число повітів:
до 10 ⁰	96
од 11 до 20 ⁰	136
„ 21 „ 30 ⁰	100
„ 31 „ 40 ⁰	66
„ 41 „ 50 ⁰	41
більш 50 ⁰	27
	466

Треба завважити, що додаток (прирост) людности за час від 1858 р. по 1893 рік, д. Лохтін рахує в 45,5⁰. Коли порівняємо цей середній додаток з наведеними угорі цифрами, то вийде, що у 234 повітах збезземелено більш як половину додатку, а в 68 повітах збезземелено весь додаток і навіть частину того селянства, яке попереду мало землю.

Усього за 30 літ—з 1863 до 1893 р.—збезземелено 22,4⁰ селянського люду, се б то що-року—по 0,75⁰. Коли селянство й далші роки збезземелювалося в тій самій мірі, то до 1905 р. збезземелених селян є вже 31⁰.

Скільки це буде на дійсні цифри? Показаний відсоток (31⁰) належить до числа ревизьких душ 1858 року. Тоді було їх 23 мільйона душ, і 31⁰ сього числа буде 7,13 мил. Це й єсть дійсне число спролетарізованого селянства.

Яка то буде частина теперішньої селянської людности? Коли лічити додаток селянства по 1,3⁰ що-року, то до 1905 р. додаток дійде до 60⁰ і число душ (чоловіків) збільшиться до 36,8 мил. Число збезземеленого селянства—7,13 мільйонів—це трохи не п'ята частина сеї цифри сьогочасного селянства. Такий обра-

*) Способи ті, треба сказати, мають у собі деякі основні хиби, автор, напр., виводить середній процент по губернії з середніх повітових теж процентових цифр, справді ж середній процент по губернії має виводитися з дійсних (а не середніх процентових) повітових цифр.

хунок трохи зменшений; його треба признати мінімальним. Д. Лохтін поясняє, що коли б додати сюди число тих селян, що юридичних прав на землю не мають, та поправити інші непевності, то треба б признати, що до сього часу *збулася землі не п'ята, а четверта частина селянства.*

Д. Лохтін складав свою розвідку, коли ще не було опубліковано результати всеросійського перепису 1897 р. Перепис той на початок 1897 р. налічує люду, що живе від сільського господарства, в 50 губернях європейської Росії (без Кавказу і Царства Польського) 70 мільйонів душ; додаючи сюди прирост за роки 1897—1904, по 1,3⁰₀, матимем на 1905 рік—мало не 80 мільйонів, се б то—за малим не ту саму цифру (36,8 мил. чоловіків, або з жінками близько 76 мільйонів), до якої доходить у своєму досліді д. Лохтін, коли взяти на увагу, що він говорить не про 50 губерній європейської Росії (як перепис), а тільки про 46 (без Донщини та Остзейського Краю).

Звісно, загальні цифри безземельного пролетаріату, хоча й складено їх на підставі дійсних статистичних відомостей в різні моменти з часу реформи, мають все ж, здебільшого, характер теоретичний.

Цілком певною в сім обрахунку треба признати ту основну течію селянського збезземелення, напрямом і навіть загальні межі якої виявляються з наведених фактів досить виразно. Самі ж цифрові результати виводів мають тільки більш-менш близький до дійсности характер. Багато збезземеленого люду, певна річ, не вдержалося в тих місцях, де він жив поперед, і розвіялося по інших місцях, шукаючи собі хліба вже не з землі; таких людей, через те, що вони порвали з'язки з землею, не залічено переписом до хліборобів і записано їх десь інше. Але багато, навіть значна більшість збезземелених хліборобів, можна це напевно сказати,—лишилася таки біля землі і з землі ж головно й мусить жити. Переселення, купівля землі, фабрики та заводи—не могли поглинути навіть усього натурального приросту людности, та й власне кажучи—способи ці мали яке практичне значіння хіба за останніх 10—15 років. Збезземелений селянський пролетаріат в значній мірі зоставався в селі ж. Особливо треба це сказати про сільський пролетаріат на Україні, де так взагалі мало промислових закладів—коли порівняти, наприклад, з центрально-промисловим

районом Росії. І хоча в більшості українських губерній (Київська — 18,3^o%, Подільська — 12,8^o%, Волинська — 11,5^o%, Чернігівська — 21,8^o%, Харківська — 16,5^o%, Тавричеська — 13,2^o%, Катеринославська — 14,8^o%, Херсонська — 18,7^o% і тільки Бесарабська — 31,6^o%, та Полтавська — 33,5^o%) процент селянського пролетаріату взагалі і низчий від всеросійської норми — 22,4^o%, — але той збезземлений люд на Україні мусить усе ж тулитися коло землі, хоча б і не своєї; а тим часом високий процент пролетаризації промислових губерній (Московська — 44,9^o%, Володимирська — 36,8^o%, Нижегородська — 36,6^o%, Тверська — 35,8^o%) в меншій мірі впливає там на з'убожіння села, бо тут є по всяк час широка спромога знайти собі заробіток на фабриках; можна навіть сказати, що промисли тут допомагали селянству збезземлюватися, зваблюючи його краще оплаченою працею на фабриках та заводах.

В усякому разі та частина пролетаріату, яка могла в останні часи вийти з села, більше ніж треба поповнюється тим елементом селянства, що формально числиться з землею, але маючи клопот, з якого можна було б жити хіба тільки сіючи на йому ананаси, власне фактично є безземельним пролетаріатом. Характерні відомости що-до сього подавалися в ч. 30 „Громадської Думки“ на підставі земського статистичного опису Полтавської губернії. Наприклад, у Лохвицькому повіті 1900 року з кожних 100 дворів 18 дворів було таких, що або зовсім землі не мали, або мали саму селитьбу, і 57 дворів таких, що мали менше як десятину на душу; таким чином, з кожних 100 дворів 75 було таких, що ніяким робом не могли прожити з своєї землі. В Золотомоському повіті з 100 дворів тільки 8 було таких, що могли прожити з своєї землі; значить, решта — 92°! — то все збезземлені селяне та близькі кандидати до пролетаріату.

Не минуло й пів-віку, відколи селянин дістав волю, як п'ята або й четверта частина селянства, — обережно рахуючи, — осталася вже без землі та майже без усяких засобів прожити в сьогочасному трудному становищі. І надалі вигляди тої маси — те ж досить безпросвітні. Без ґрунту, без сторонньої допомоги, без знання і навіть без простого людського права вона буде тільки збільшуватися тими елементами, що їх раз-у-раз викидатиме виснажена земля — теж їть на волю Божу. Що ж буде далі? Як жити? Як

і де заробити, хоча б і кривавим піотом, той шматок хліба, хоч би й черствого?—бо й такий труд і така заплата—то часто-густо одна тільки солодка мрія для збезземленого селянина, що „охоче“ мусить найдешевше продавати свою силу-працю, або йти на найбільш експлоататорські умови земельної аренди. Зубожений та зголоднілий селянський люд розуміє своє право на краще життя; але шляху, що вивів би його до того життя,—не бачить. І він уже—в значній часті своїй—утратив усяку віру, що його доля може покращати. Безнадійність ся вкупі з тією безправністю, в якій живе селянин та з тією темнотою, в якій його досі держали, і доводять його до тих стихійних рухів, які ми бачимо.

О. Білоусенко.

На селі.

Вбоге село. Похилилися хати.
Злісно собака голодна гарчить,
Йдуть нечупарні смугляві дівчата,
Чуть, як дитина побита кричить.

Чудно стоїть одинока тополя.
Жінка десь лається: „Клята біда!“
Парубок мовчки вертається з поля,
Хмура обличча, важкая хода.

Дід зустрічає голодну скотину:
Де її випасеш? Паші нема!
Все ж таки хлопця хапа за чуприну:
„Пасти не вмієш! годую дарма!“

Хлопчикъ понурився, видно втомився—
Праця заїла в дитини життя...
Погляд байдужий на чимсь зупинився...
Одіж обірвана, висить шмаття.

Далі малюнки усе невеселі:
Прямий упав та й під тином лежить...
Десь колотнеча: чуть плач по оселі;
Жінка розхристана з хати біжить.

Лається, плаче, клене, нарікає:
„Господи! доки ще буду терпіть?
Господи! сили вже більше немає!..
Так коли жити, то краще не жити!“

Ганна Супруненко.

На новий шлях.

ДРАМА НА V ДІЙ.

Л ю д е:

Павло Карбовський, член городської управи, чоловік до 40 років.

Лидія, його жінка, років 27.

Леся, їх дочка, років 5—6.

Нестір Тищенко, старий пан, нерідний дядько Лидії, колишній її опекун, член губернської земської управи.

Сергій Гаєнко, професор хімії, 35 років.

Галина, його жінка, подруга Лидії.

Варвара Слухаєвичка, жінка голови повітової земської управи, родичка Карбовського, 40 років.

Неонила Дорожинська, багата пані, тітка Лидіїна, 50 років.

Конкордія Тартаринська, хвершалка, вдова, років 40.

Слимак, канцелярист з городської управи.

Хотина, наймичка у Карбовських, літня жінка.

Наймит у Тищенка.

Поноївка у Дорожинської.

Сільські дівчата-робітниці.

€

ДІЯ ПЕРША.

*Світлиця у Карбовських, по панському вбрана. Рояль. Двері просто
лядачів і праворуч.*

ВИХІД 1.

Лидія — молода жінка—сидить за роялем, біля неї стоїть її дочка **Леся**.

Леся. Я ще хочу!.. Я сама!.. я сама!.. (*Б'є пальчиками по
клавишах, ніби грає на роялі*).

Лидія. Годі, Лесько,—рояль попсуєш! А руки як подряпала!..
Мабуть знов у садку в трояндовий кущ лазила? (*Леся киває
головою*). Ах ти кицька!.. Ну, я краще тобі заспіваю,—слухай!
(*Грає й співає*).

Два ведмеді, два ведмеді
Горох молотили,
Два півника, два півника
До млина носили;
А горобчик, гарний хлопчик,
На скрипочку грає;
Горобличка, гарна птичка,
Хатку замітає;
А ворони, добрі жони,
Пішли танцювати;
Злетів крюк, захопив дрюк
Пішов підганяти.

Леся (*пристіває*):

Злетів крюк, захопив дрюк,
Пішов підганяти.

Ще, ще, мамусю! (*Силескує рученятами. Чути дзвоник*).

Лидія. Чуєш?—дзвонять. Це щось велике прийшло! (*Жар-
туючи показує руками яке велике*). А ти маленька,—бігай знов
у сад! Тільки вже по кущах не лазь!.. Чуєш, зоренятко? А то
подряпаєшся, то й будеш тоді не зіронька, а дряпонька!

Леся. Я—зіронька!

Лидія. Ну, то не дряпайся!

Леся (*киває юловою*). Добре!

• В И Х І Д 2.

• **Лидія.**—**Леся,**—**Карбовський.**

Карбовський *увіходить*—*чепурний чоловік років 40.*

Леся (*кидається до його*). Татко!..

Карбовський (*піднімає її й цілує*). Ага, піймав кицьку!

Леся. Мамаю гарну пісеньку співала мені!..

Карбовський. Люба мамаю! І Леся люба! Правда?

Леся (*киває юловою*). Правда! Піду в садок...

Карбовський. Лети, пташино!.. (*Пускає Лесяю додолю, вона вибігає*).

В И Х І Д 3.

Лидія.—**Карбовський.**

Карбовський. Ледві вирвався з управи: голови й досі нема з Києва, а Савченко занедужав, і мене шарпають на всі боки. Тут їхати треба, а тут як на злість!

Лидія (*устає й підходить до його*). Я вже наготувала все, що тобі треба на хутір.

Карбовський. Спасибі, серденько! (*Обнімає її за стан і вони сідають так на канапу*).

Лидія (*прихиляючи юлову до чоловікової юлови*). Бідний!.. Стільки тобі доводиться робити останніми часами!.. Як поїдемо на хутір, то раніше як за два місяці я тебе не випущу звідти.

Карбовський (*усміхаючись*). А хто ж буде реальну школу будувати?

Лидія. А вже та мені школа!.. Скільки вже тобі з нею клопоту!..

Карбовський. Коли ж її треба, серденько,—через те ж город і буде.

Лидія. То нехай би не ти, а якийсь інший член будував—Савченко, чи Качковський. А то все на тебе.

Карбовський. Та і в їх своє діло.

Лидія. Стільки, скільки в тебе? Ото ж то й є!.. А як би ми гарно прожили, Павлусю, два місяці на хуторі!.. Або знаєш що? поїдемо в Крим,—там ти відпочинеш і наберешся здоров'я!

Карбовський. Ой-ой, голубонько,—не спокушай!.. *(Сміється)*. А то ще й справді покину реальну школу та й поїду.

Лидія *(жартуючи)*. От побачиш, що я тебе витягну!

Карбовський *(приортаючи її дужче)*. Не роби сього, бо хіба ж я зможу тебе не послухатися? *(Чути гуркіт на вулиці)*. О, щось під'їхало!.. І принесе! *(Устає й підходить до вікна)*. Приїхала голова, тільки не мій, а твоя.

Лидія. Моя голова?

Карбовський. Авже ж!—Голова вашого літературно-артистичного товариства Слухаєвичка. Ну, то я поки піду,—деякі рахунки треба взяти на хутір. *(Іде в світлицю праворуч)*.

ВИХІД 4.

Лидія.—Слухаєвичка, пані років 40, оїрядна, іоворить солоденько.

Слухаєвичка *(увіходючи)*. Ах, здорові були, дорога Лидіє Дмитрівно! *(Цілується з Лидією, що пішла їй назустріч)*.

Лидія. Прошу сідати! *(Сідають)*.

Слухаєвичка. Я до вас за дуже, дуже важним ділом... Ах, ви знаєте?.. Я оце зараз од пані Рудакової... знаєте, її вибрали головою нашого добродійного товариства... замісто віце-губернаторші,—розумієте? Віце-губернаторша, звісно, сердиться... Але ж не можна все їй та їй, а Рудакова така поважала дама... Ах так я до вас за ділом!..

Лидія. Дуже прошу!.. залюбки,—коли чим можу...

Слухаєвичка. Можете, вже ж!.. Річ ось яка. Труппа виїхала, городський театр вільний... Я й надумала: коли б наше літературно-артистичне виставило добрий аматорський спектакль... на свою ж користь!.. Адже добре було б?

Лидія. А вже ж!..

Слухаєвичка. Ах, яка я рада, що ви спочуваєте!.. Попросіть же Павла Даниловича,—нехай город дасть нам театр... І од мене й од себе попросіть,—ви ж член комітету... Як він згодиться, тоді й у комітеті скажемо,—певне й там усі пристануть... Попросіть, дорога Лидіє Дмитрівно! Un bienfait n'est jamais perdu.

Лидія. Залюбки!.. Однак же тепер театр порожній... А хто ж гратиме?

Слухасевичка. О, знайдеться: дехто з членів, а дехто й з чужих... Раєвський, Харченко, Забілина, Головков... А пропос: він знову вернувся до Рудакової.

Лидія. Хто?

Слухасевичка. Та сей же укоханий небіж.

Лидія. Який небіж?

Слухасевичка. Ну, Головков,—який же!

Лидія. А що ж воно?

Слухасевичка. Ну, от,—наче не знаєте?

Лидія. А таки й не знаю.

Слухасевичка. А се маленький грішок достойної пані Рудакової... Вона зве його небожем, і здається,—він їй справді якийсь небіж—у десятих, чи в двадцятих... Але почування роблють їх... дуже близькими... родичами...

Лидія. Як то?

Слухасевичка. Зрозуміло... Не дивуюсь їй: він молодий чепурний хлопець 25 років... Але його не розумію: вона ж на 20 років старша за його... Ну, звісно: *il ne faut pas disputer de goûts.*

Лидія. Варваро Іванівно, але ж се певне вигадка.

Слухасевичка. Де там вигадка! Увесь город про це знає, тільки ви—ні... Він, бачите, гімназії не скінчив,—з третього класу, чи що... маєтку ніякого не має,—ну й мусить жити у... тітки... Вона тим часом дуже дбає, щоб знайти йому порядну посаду.

Лидія. Але ж се гидко, Варваро Іванівно! Ви кажете, що всі це знають і все ж поважають Рудакову!..

Слухасевичка. Ну, що ж маєте робити!.. Хто без гріха?.. Се ж не робиться всім навіч... знає про се тільки гурток вищого товариства... робиться пристойно, нікого не ображує... Та й хіба вона сама?.. А Ревинська?.. а Іванова?—одбила ж чоловіка в Рудакової!.. Це тільки ви живете, як черниця, то й не знаєте нічого... (*Дзвоник*). От, до вас іще гости... Але я мушу йти.

ВИХІД 5.

Лидія.—Слухасвична.—Галина.—Тищенко.

Галина, подруга Лидіїна, молода жвава й весела жінка. Тищенко — колишній опекун Лидіїн, старий пан, оґрядний, говорить повагом.

Галина (*швидко ввіходе*). Здорова, Лідо! (*Цілюються*). А, Варваро Іванівно,—здорові були! (*Здоровкаються*).

Тищенко. Добридень, Лідо! Добридень, Варваро Іванівно!

Слухасвична. І добридень, і будьте здорові, бо зараз мушу їхати. Так не забудьте ж, голубочко, дорога моя Лидіє Дмитрівно, попрохати Павла Даниловича!

Лидія. Ні ні,—не забуду.

Слухасвична. Спасибі! спасибі!.. Будьте здорові! (*Цілується з Лідєю, подає руку юстям і виходить*).

ВИХІД 6.

Лидія.—Галина.—Тищенко.

Тищенко. Іду й сгріваю Галину Михайлівну і бачу, що вона туди ж простує, куди й я,—і такии робом ми опинилися тут укупі, хоч завсігди і в усьому йдемо різно.

Галина. Бо я буваю права, а ви ні!

Тищенко. А вже ж! Навіть тоді бували праві, як, обідаючи в нас ще гімназисточкою, страшенно пеклися гарячим борщем—аж сльози на очах бреніли,—а одначе впевняли, що борщ холодний.

Галина. Бо ви зараз би почали сміятися... Казали б, що я занадто палка,—через те печуся й палюся... або ще щось таке.

Тищенко. А вже ж—ви праві! З першого ж дня, як ви зустрілися з Лідєю в гімназії, ви не могли дихнути одна без одної, і через те ви так часто кричали на неї, стискаючи свої маленькі кулаки і тупаючи ногою: Я тебе ненавидю! Розумієш,—ненавидю! (*Усі сміються*).

Галина (*крізь сміх*). І ненавидю! І тепер її ненавидю тоді, як почне вона вагатися та не зважуватися... А тут треба враз ізробити щось зважливе, рішуче!.. Така її вдача обурює мене.

Тищенко. Хоч вона й не скоро зважується на щось велике, але раз зважившися, ніколи не вертається назад, а се річ не мала.

Лидія. Панове, ви знову починаєте баталію! Галинко, цить, бо я тобі затулю рота,—це, щоб показати тобі, яка я можу бути зважлива. Як лишимося вдвох,—можеш мене терзати скільки хочеш, а тепер давайте лагідненько говорити.

Галина (сміється). Добре, давайте! Я слухаюся!.. Бо така закохана в свого чоловіка, така щаслива жінка, як ти,—може говорити тільки лагідненько, навіть—лагідні-ісінько!.. Ненавидіти не можна,—тільки любити! гудити не можна,—тільки хвалити... навіть—хвалитоньки!..

Лидія. Ото! Наче вона сама не щаслива і не закохана в свого чоловіка жінка!

Галина. Ах, я! Ну, що я? Твій чоловік—громадський діяч. Він скінчить громадську роботу та й вертається до тебе і любить тільки тебе саму, а мій!..

Лидія. Що?!

Тищенко. Ви, здається, хочете обвинуватити професора...

Галина. Так, я хочу обвинуватити його за зраду! Він присягався колись, що любитиме тільки мене, але дуже скоро зрадив за для іншої.

Лидія. Галеня! що ти вигадуєш?

Галина. Не вигадую! В його єсть інша і вона називається—химія! Ах, він гарний, мій професор, але що ж, коли я мушу ревнувати його до реторти й мікроскопу!.. Коли йому любіше дивитися на якісь огидні бактерії, ніж на свою чудову жінку!.. Але се вже звичайна доля безщасних жінок учених людей—все жінка на другому плані. А згадуєш, Лідко, як ми ще в п'ятому класі марили з тобою про своїх чоловіків: ти казала, що пішла б за такого спокійного вченого, відданого своїй науці, і була б рада, коли б могла стати йому помішницею...

Лидія. А ти марила про громадського діяча—от, про якогось Парнеля, чи Жореса...

Тищенко. А сталося?

Лидія (усміхаючись). А сталося зовсім навпаки...

Галина. Бо ти перемяла в мене громадського діяча—моторного, смілого, енергичного!..

Лидія. Але ж, здається, ти тоді вже була за своїм ученим...

Галина. Пропали наші мрії!..

Лидія. Вони здійснились...

Галина. Але не так, як ми уявляли собі, не сплочи **ночі** за розмовами.

Тищенко. Се чи не тоді було, як ви гостювали в мене на хуторі та нишком од мене читали роман Чернишевською?

Галина (*махнувши рукою*). Ви вже з тим романом Чернишевського!.. Раз-у-раз!.. Зовсім ми від вас не ховалися, а так тільки... читали вночі... Думаєте, що як ви Лідин опекун, то так ми вже вас і боялися! Може Ліда й боялася, а я—а ні-же! Лідо, чи ти боялася свого опекуна?

ВИХІД 7.

Лидія.—Галина.—Тищенко.—Карбовський.

Карбовський (*увиходить*). Хто кого боїться?.. А, свої! дуже радий!.. (*Стискає обом руки*). Шкода тільки, що зараз мушу ~~ї~~ хати.

Галина. Можете,—ми чудово й без вас погостюємо.

Тищенко. На довго їдете?

Карбовський. Ні, тільки до себе на хутір... На кілька день... Треба трохи проревизувати управителя, бо сього року знову маєток дав менше... Сю ревизію треба було б зробити давніше, та все якось ніколи було...

Тищенко. Не диво,—у вас діла не трохи!.. (*Виймає з кишені коверту і дає Карбовському*). Спасибі вам!

Карбовський. Що се?

Тищенко. Ваші гроші! Щира вам дяка за поміч.

Карбовський (*беручи, кладе в кишеню*). Нема за що,—дурниця!

Тищенко. Не зовсім. Три тисячі з половиною не завсїгди легко позичити, а мені тоді дуже було їх треба. Та на сьому не край, бо я хочу, щоб ви мені ще позичили, тільки вже не грошей, а от що. У вас є дуже цінний матеріял, який ви зібрали, оглядаючи школи в Росії й за кордоном... Ми, то б то губернська земська управа, саме тепер хочемо виробити кілька типів добрих шкільних будівель,—земство ж дає безпроцентові позички на будування шкіл, дак щоб по цих типах і будувати. То управа й приручила мені запрохати вас у нашу комісію, яка зібратиметься з цього приводу, і попрохати тих матеріялів.

Карбовський. Дякую! Буду і принесу матеріяли.

Тищенко. Спасибі!

Галина. А до речі, Павле Даниловичу,—чи ви читали в „Нашому Краї“ допис про свою діяльність?

Карбовський. Ні, не читав. А що ж там?

Галина. О, дуже гарно написано. Зазначають, що попереду люде були проти ваших підприємств городських, а потім усіх факти прихилили на ваш бік... Потім описуються ваші заходи: водопровід, електричне світло, театр, крамниці нові... Говориться, що всі ці підприємства дають городові великий прибуток, дозволяють побільшувати трати, не побільшуючи міських податків.

Карбовський. Ну, то я дуже радий. Слова щирого признання—то найкраща надгорода в громадській діяльності.

Тищенко. А надто, як у їх правда.

Галина. А бач! а бач! а колись яким опонентом були в думі Павлові Даниловичеві!

Тищенко. Errare humanum est, вічна і дорога моя опонентко! Я не думаю, як *детто*, що я завсігди правий...

Галина. Бо ви завсігди не праві!

Тищенко. То я неправий, коли кажу, що в допису про Павла Даниловича—правда?

Галина. А, та ні!.. Допис правдивий!.. Там ще підкреслюється, що на сі прибутки Павло Данилович заведе в городі чудові школи.

Карбовський. Ну, вже й чудові! Далеко ще всьому цьому до „чудовости“. Нехай ще трошечки поживемо та поробимося,—тоді може й будемо на людей трохи похожі... А чи не бачу я зараз тут і автора допису? (*Дивитья на Галину*).

Галина. Ні, се не я писала. Від нас дописує до „Нашого Краю“ ще один кореспондент.

Тищенко (*до Галини*). А я читав вашу останню статію про народню літературу—дуже гарна.

Галина. Дуже дякую.

Тищенко. За що? що ви гарну статію написали?

Галина. Ні, за „слова щирого признання“, як тільки що казав Павло Данилович. Хоч воно трохи й спізнилося, бо статія зовсім не остання.

Тищенко. Хиба?

Карбовський. А вже ж... Але вибачайте, — мушу їхати. . Я, Лідо, вже звелів запрягати, а поки схожу на хвилинку до Слухаєвича... За чверть години вернуся... Коли б хто зараз прийшов,—хай Семен говорить, що я вже поїхав, а то знов не дадуть поїхати, як позавчора... Та я сам скажу про це Семенові.

Лідія. Добре.

Карбовський. А де Леся? Я хочу її трошки провезти з собою по городу, а то ж гніватиметься, що не прокатав...

Лідія. Вона в садку,—я тоді покличу... Тільки не вези далеко... або візьми й Хотину.

Карбовський. Гарзд! *(До юстей)*. Не прощаюсь, бо зараз вернуся. *(Виходить)*.

ВИХІД 8.

Лідія.—Галина.—Тищенко.

Галина. Слухай, Лідо, я маю на тебе нападися.

Лідія. Будь ласка!

Тищенко *(до Галини)*. Може зараз будете ненавидіти?

Галина. Вас! *(До Лидії)*. Ось яка річ: ти член бібліотечного комітету, а певне не знаєш, що передплату на деякі журнали за друге півріччя ще не послано. Ми знову можемо запізнитися з цією справою.

Лідія. Ах, цей Косенко!.. Се ж він давно вже мусив зробити... Добре,—я його побачу сьогодні, то нагадаю.

Тищенко. І нагадай будь ласка, щоб купили обіцяний том „Архива юго-западної Росії“,—мені дуже треба його за для моєї роботи.

Лідія. Добре. А як посувається ваша праця?

Тищенко. Погано... За земською роботою все ніколи...

Галина. Се ваш історичний досвід про Беату та Гальшку?

Тищенко. А то ж.

Галина. Але ж я про його чула ще тоді, як була в першому, чи в другому класі...: ви тоді ще не були й членом губернської управи...

Тищенко *(розводить руками)*. От-так же, як бачите! все ніколи... все ніколи... Тоді господарство було... Але от скоро вже всі материяли позбіраю.

ВИХІД 9.

Лидія.—Галина.—Тищенко.—Хотина.

Хотина (*увіходить*). Там прийшов з управи... канцелярист... Слимак, чи що, називається... Я йому кажу, що пан поїхали на хутір, дак він не слухається...

Галина. Не слухається, Хотино? Треба його покарати!

Хотина (*усміхаючись*). Каже: неминуче треба до пана... Коли нема пана, дак хоч пані, каже.

Лидія. Я ж нічого тут не знаю. Скажіть йому, Хотино, що я не мішаюсь до управського діла,—хай підожде, поки вернеться з хутора Павло Данилович.

Хотина. Я казала, дак говорить, що нагальна потреба... Не може ждати...

Лидія (*стискає плечима*). Не розумію! Що там сталося?

Тищенко. Та може й справді яка нагальна річ,—вислухай його, а тоді й скажеш Павлові Даниловичу.

Лидія. Добре. Кличте його, Хотино! (*Хотина виходе*).

ВИХІД 10.

Лидія.—Галина.—Тищенко.

Тищенко. А ми тим часом підемо в кабінет,—щоб не перешкожати.

Галина. Ходіть! (*Виходять у світлицю праворуч. Двері зостаються не зачинені*).

ВИХІД 11.

Лидія.—Слимак.

Слимак *увіходить*—чоловік років сорока, худий, зігнутий, юворить підлесливо-приниженим тоном.

Слимак (*кланючись*). Здорові були!.. Я в управі служу... Слимак....

Лидія. Здорові! Прошу,—сідайте! (*Сідають*).

Слимак. Дуже дякую!.. Вибачайте, будьте ласкаві, що потурбував, простіть за незвичайність!.. Алеж так трапилось, що ніяк не можна инакше... Писати про такі діла не рука... і в управі про їх не рука говорити: розмовочка може бути довгенька, а з Павлом Даниловичем ми ніколи на самоті не бу-

ваємо,—так трапляється, знаєте, вибачайте, будьте ласкаві! я й тепер би не турбував, я знаю, що я чоловік маленький... знаю, що Павло Данилович не хочуть мене бачити: я вже в-четверте прихожу, і мабуть вони—вибачайте, будьте ласкаві!—сказали, щоб мене не пускати... слуга ваш так... виражається своїм грубим язиком... А я хоть чоловік і маленький, а й у мене вже терпіння нема,—вибачайте, будьте ласкаві!.. Не те, що терпіння, а сказати,—недостатки мої, фінанси злиденні—се для маленького чоловіка дуже важно, знаєте,—вибачайте, будьте ласкаві!

Лидія (*заклопотана*). Я залюбки... як що тільки можучим... Бачите, Павла Даниловича нема, і вам можна буде побачити його тільки, як він вернеться з хутора, то... може допомогти вам треба, то я буду дуже рада... (*Шукає гаманця*).

Слимак. Вибачайте, будьте ласкаві,—дуже, дуже дякую за вашу добрість!.. Мені треба, неминуче треба зараз побачити Павла Даниловича. Таке, знаєте, тут непорозуміннячко, що мене до вас не пускають... ну, а сього разу пощастило вскочити, то я вже,—вибачайте, будьте ласкаві,—не хотів би відсіля піти... аж поки побачу Павла Даниловича... Щоб уже їм самим! просто їм у ручки мою прозьбу передати.

Лидія. Я ж кажу вам, що Павла Даниловича нема. Коли вам не можна ждати, треба допомогти, то я залюбки...

Слимак. Ах, ні, ні! Знов дуже, дуже дякую!... Я не про це, зовсім, знаєте, не про це... Я хоть чоловік маленький, але і в мене можуть бути важні діла... Я до їх, до Павла Даниловича, іменно за важним ділом,—через те й не можу піти...

Лидія. Але ж ви бачите, що Павла Даниловича нема.

Слимак. А як же, як же,—бачу!.. Але ж колись прийдуть... я думаю,—скоро... Бо на щот хутора, то то слуги брешуть,—по грубості свого характера,—вибачайте, будьте ласкаві,—бо коники ще тільки запрягати лагодяться... фаєтончик ще окремо собі стоїть,—це вже я сам бачив,—я попереду в ворота, у дворик зазирнув... Бо діло в мене важне, і я не піду вже,—вже дозвольте мені подождати,—вибачайте, будьте ласкаві!.. Бо хоч я й маленький і невчений чоловік, а знаю, що як я тепер піду, а прийду, як вони вернуться з хутора, то знову їх не буде дома.

Лидія (*стискає плечима*). Це дуже чудно, що ви говорите. Може бути, що ви мені скажете хоч яке діло,—я перекажу Павлові Даниловичу, і він запевне вас вислухає.

Слимак. Вам сказати? (*Думає хвилинку*). Воно, звісно, як би вам сказати... хоч діло це дуже делікатне... Ну, як би вам сказати, то... я думаю... еге, знаєте... дивно, які думки несподівано являються.

Лидія. Я вас не розумію.

Слимак. Вибачайте, будьте ласкаві, я погано говорю. Се в мене така думка зараз явилася, що як вам моє діло сказати, то тоді вже Павло Данилович запевне мене приймуть і вислухають... Ах, як я досі не догадався!..

Лидія. Ну, кажіть же, коли так!

Слимак. Ах, дільце делікатне... не штука, коли чуєш себе трошечки ніяково... Ну, та для сем'ї все треба перетерпіти... Я з глибокою повагою і до вас, і до Павла Даниловича,—вони, звісно, такий член, такий енергичний, діяльний член, якого в нас ще ніколи не було... І при множенні діл і всякого клопоту так легко написати якийсь листочок, наприклад... нагадати, наприклад... як би це сказати, вибачайте, будьте ласкаві?—нагадати, щоб не забув чоловік обіцяночки... подяки, законної подяки для Павла Даниловича.

Лидія. Я нічого ніяк не розумію.

Слимак. Вибачайте, будьте ласкаві! Я маленький чоловік, невчений, нема в мене такої, знаєте, словесности,—погано виражаюсь. Павло Данилович,—вони завжди мені кажуть, що ніхто так погано не складає в управі бумаг, як я... Я—що ж? я, звісно, згожуюсь... мушу згожуватися,—я маленький канцелярист... Хоч воно, знаєте, прикро, коли так, при всій канцелярії, сказати... Неприятненько... Ну, я по християнському своєму смиренію те прощаю... Бог з ними: вони начальник, енергичний член, якого в нас іще не було... Але листика до подрядчика Урвакина вони все таки написали.

Лидія. Ну, то й що?

Слимак. Іменно, іменно,—в цьому вся сила... Урвакин получив подряд од управи, ну й... воно так звичайно у Павла Даниловича ведеться,—повинен був,—вибачайте, будьте ласкаві,—

подяку Павлові Даниловичу... процентик з подрядних грошенят... і забув... Дурний мужик, знаєте,—а Павло Данилович нагадали... обережненько так, але розумному розібрати можно... Ви й досі мене не розумієте? Ах, Павло Данилович праві: я дуже, дуже погано виражаюсь... Як би це, щоб зрозуміліше?.. Дозвольте мені говорити канцелярською мовою,—я до неї більше звик.

Лидія (*устає, неприхильно*). Кажіть якою хочете мовою, тільки швидче, бо я перестала зовсім вас розуміти.

Слимак. Вибачайте, будьте ласкаві,—зараз, зараз. Так ось по канцелярському... (*Відмінняє тон на офіційний*). Канцелярист городської управи Григорій Слимак має добрий правдивий документ, з якою видко, що член тії ж управи Павло Данилович Карбовський, здаючи від управи подряд подрядчикам, брав з їх скуп.

Лидія. Що?!

Слимак. Вибачайте,—я ще не все сказав. Документ точний певний—власний лист члена управи П. Д. Карбовського. Непорозуміннів ніяких бути не може. Подати його кому треба,—член управи Карбовський іде під суд.

Лидія. Ви брешете!

Слимак (*устає й випростується, неприхильно*). Суд побачить, чи я брешу.

Лидія (*безсило сідає на канапу*). Боже!... Як ви... як ви смієте?! Ідіть геть!..

Слимак (*знову згинається*). Ах, вибачайте, будьте ласкаві! Я бачу, що я вас потурбував своєю канцелярською мовою. Коли ж у мене ніякої словесности, і Павло Данилович давно вже кажуть мені, щоб я собі шукав іншої служби... І вони мабуть думають, що я за тим до їх і прихожу,—тим і звеліли мене не пускати... я так думаю... А де ж я її, другої служби знайду? земельки або домика, щоб бути членом управи, у мене нема; освіти... з другого класу гімназії попросили по случаю, що остався на третій год... А їсточки треба, а семейка просить—синочок і дві дочечки... ну й жінка, звісно... Тепер сподіваюся, що ви вже розкажете їм, Павлові Даниловичу, то вони мене вислухають.

ВИХІД 12.

Лидія.—**Слимак.**—*Карбовській увиходить.*

Слимак (*кланяється*). Моє ушанування!

Карбовський. Здорові! А що там? Щось в управі трапилось?

Слимак. Ні, нічого... Це я так,—за своїм ділом,—вибачайте, будьте ласкаві! (*Кланяється*).

Карбовський. Я ж тільки що в управі був,—ви ж могли б і там мені сказати. А тепер вибачайте,—ніколи мені, бо я зараз їду.

Слимак. Вибачайте, будьте ласкаві, що я вас турбую, але така моя справа... Я коротесенько, одну маленьку хвилиночку,—поки фаетончик вам подадуть.

Карбовський. Ну, кажіть уже!

Слимак. Ах, знаєте, так зразу... Якось...

Карбовський. Та кажіть уже просто!.. і швидче!..

Слимак (*випростується неприхильно*). Я казатиму просто, Павле Даниловичу... і швидко. У мене є... є... Ах, чорт!.. (*зшмається*). Вибачайте, будьте ласкаві, Павле Даниловичу, будьте цього разу великодушні і дослухайте до краю!

Лидія. Вислухай його, Павле, будь ласка, вислухай і виясни це страшне непорозуміння!

Карбовський (*дивуючись*). Страшне непорозуміння? Що з тобою? Ти стурбована...

Слимак. Я їм уже все... так, суть розказав...

Карбовський. Що розказали? Кажіть уже!

Слимак. Листочок ваш у мене є... ваш листик до Урвакіна.

Карбовський. Ну?

Слимак. Не пам'ятаєте? Той самий,— вибачайте, будьте ласкаві,—де ви нагадуєте йому, щоб він приніс вам обіцяну подяку за подряд на городські різниці. Ось кдпійка з його.

Карбовській (*переглянувши*). Дайте його сюди! Зараз дайте!

Слимак. Вибачайте, будьте ласкаві,—він у мене не тут, він у мене в доброму, певному місті—для обережності. Я його віддам,—не турбуйтеся!... Тільки нам треба поговорити трошечки попереду... Дозвольте сісти!

Карбовський. Сідайте! (*Слимак сідає*). Лідо, ти пішла б може,—у нас тут діло.

Лидія. Ні, ні, облиш мене, облиш!... Я хочу все дослухати.

Карбовський. Але ж се діло зовсім тобі не цікаве..

Лидія. Безмірно цікаве!... Він мені вже казав... багато... Я хочу все знати!...

Карбовський (*сідає*). Кажіть, чого вам треба!

Слимак. Ще одну штучку розкажу,— видніше буде... Подрядчика Маникіна згадуєте, мабуть?... Покривдили ви його трошечки, не дали подрядика... А йому тоді скрутненько було... З горя зайшов у трахтирь... і там, випивши добре, став мені жаліться: Я, каже, Павлові Даниловичу од кожного подряда 4⁰/₀, а тепер він Файшфельдові, жидові, оддав, а мене минув... Жид йому на один процент більше дав, і він за той процент — вибачайте, будьте ласкаві: він так по мужицькому говорить, звісно, — він за те православного чоловіка без роботи оставив... Тут мене так як осіяло!... Почав я, знаєте, доглядатися, дослухатися... От і получив листика вашого до Урвакіна...

Карбовський. Де ви його взяли?

Слимак. Вибачайте, будьте ласкаві,— я чоловік бідний, маленький... Ви мені давно сказали, щоб я шукав собі іншої служби,— треба ж було мені якось промишлять і себе оборонить... Я пильнував... Якось Урвакін в управу зайшов та й забув на моєму столі свій портфельчик, а сам до вас пішов... Ну, я... з портфельчика й получив листика...

Карбовський (*хрипко*). Чого ви хочете?

Слимак. Я чоловік, звісно, маленький... Я сам не смію сказати... Суммочку вже ви сами назначте, Павле Даниловичу,— як до дільця... А сам я не смію...

Карбовський. Покиньте ви своє подле хамське єзуїтство і кажіть просто! Скільки вам за лист?

Слимак. Три тисячі.

Карбовський. Ви здуріли!

Слимак. Ні, вибачайте, будьте ласкаві!

Карбовський. Я стільки не дам!

Слимак. Ах, Павле Даниловичу! Ви чоловік розумний і добрий,— ви з самого Урвакіна получили мало не десять тисячок, а з інших скільки! А мені, бідному канцеляристові, не хочете й одного разу дати заробити.

Карбовський. Стільки не дам,—багато.

Слимак (*устає, неприхильно*). То нехай суд скаже, скільки коштує лист.

Карбовський (*подумавши хвилинку*). Добре! Де він?

Слимак. Давайте гроші,—буде й лист.

Карбовський (*устає, виймає пакет, що приніс Тищенко, одлічує гроші*). Маєте!

Слимак (*порахувавши й сховавши до кишені*). А тепер і лист. (*Виймає й дає*). Маєте!

Карбовський (*сховавши лист*). Ну, тепер ідіть!

Слимак. Зараз, зараз! (*Іде*).

Карбовський (*ідучи слідком за їм, стиха, злісно*). Тварюка! не могли мені самому сказати!

Слимак (*юстро*). А ви мені самому сказали, щоб я іншої служби шукав, чи перед усіма? Терпів я,—потерпіть і ви!

Карбовський (*крізь зуби*). Геть відціля!

Слимак (*згинається*). Зараз!... Вибачайте за турботу, будьте ласкаві!.. Бувайте здорові! (*Виходить*).

ВИХІД 13.

Лидія.— Карбовський.

Лидія (*устаючи*). Павле! що ж се?

Карбовський. Ат, у житті всього трапляється!... На те життя... Не маю часу, треба їхати!... Бувай здорова!... (*Цілує їй руку й виходить*).

Лидія (*сама стиха*). Се — життя?

У дверях справа стає Галина, виходячи з кабінету.

Завіса.

ДРУГА ДІЯ.

Світлиця та, що і в першій дії.

ВИХІД 1.

Лидія, згодом Хотина.

Лидія *сама тихо ходить по хаті, поливаючи квітки.*

Хотина (*просуваючи юлову в двері*). Пан приїхали.

Лидія (*здрінувшись*). А!... Добре... От що, Хотино... дайте самоварь—пан мабуть не пив чаю.

Хотина. Уже на столі. (*Зникає*).

ВИХІД 2.

Лидія, згодом **Карбовський**.

Лидія (*як зникла Хотина, спершу хоче йти назустріч чоловікові, тоді спиняється, тихо вертається до столу й сідає*).

Карбовський (*увіходить, підходить до Лидії, цілує її*). Здорова, серденько! Все гаразд? Добре тобі? А Леся де?

Лидія. Пішла ходити... Хочеш чаю?—готовий є...

Карбовський. Спасибі, серденько,—я вже пив чай на хуторі... Там усе гаразд. Панченка я проревизував і мусив дати йому деяку науку, бо мені здається,—він занадто вже не розріняє, де моє, а де його... А в тім—я поки ще лишив його... Поки знайду іншого... У домі я звелів полагодити трохи критий ганок... ще деякий ремонт є... Але поки вам переїздити,—все буде готове... А сад який сього року гарний, пишний!... Але, серденько, мушу зараз же йти в управу. (*Цілує її руку і хоче йти*).

Лидія. Стривай, Павле,—я маю з тобою поговорити.

Карбовський. Але ж, серденько, цілком не маю часу,—мушу зараз в управу, на службу...

Лидія. Ся справа важніша за службу, Павле... Вона життя перемяняє... Треба зараз же поговорити,—я інакше не можу...

Карбовський. Що ж там такого?

Лидія. Ти ж знаєш... Ти не схотів тоді зостатися, зараз же поїхав... і тепер тікаєш... А мені довше—несила...

Карбовський. Ти знову про те... Я вже думав, що справа скінчилася... Про що ж ми власне будемо говорити?

Лидія. Сідай!... от сядь,—я скажу... Вислухай же!... Адже раніше, чи пізніше, а ми ж мусимо про це говорити!...

Карбовський (*сідаючи*). Я слухаю. (*Починає курити*).

Лидія (*мовчить кілька часу*). Я так багато мучилася ці дні, так багато думала... Мені здавалося—я до слова знаю щось казати... А тепер—немов забула, тебе побачивши... Не забула, а не знаю з чого почати... (*Ураз зривається з місця і з плачем*

кидається до Карбовської, стає перед їм навколішки, обнімаючи йому коліна).

Карбовський. Лідо! що ти... (*Хоче підвести*).

Лідія. Невже ж цьому правда? Невже ж правда, що ти... користувався з громадських грошей, брав...подяки?! О, неville ж правда? Павлусю, дорогий, коханий мій! упевни мене, що це тільки здалося, що нічого нема!... Упевни мене!... Щоб могла знову кохати тебе!... хилити голову перед тобою—гордим, смілим, чистим!.. Упевни мене непохитними доводами, непереможними ділами, словами!.. Щоб не могла не повірити!... Щоб жити могла!... Павлусю, дорогий, коханий!.. (*Зазирає блажливо йому в вічі*).

Карбовський (*підводить її*). Тільки встань, серденько моє!... сядь, моя дорога!... Так же не можна говорити... Треба ж заспокоїтися...

Лідія. Я сяду... (*Сідає*). Тільки кажи!...

Карбовський. Ти хвора, Лідо, тобі треба заспокоїтися, бідна!...

Лідія. Я не хвора!... Я тільки хочу знати!... Зрозумій же ти!...Ти ж мені був найкращим і найдорожчим у світі!...Невже ж тебе нема?... Хтось інший, незнаний є, а тебе нема... Тільки подумаю—так наче безодня перед мене і падаю...

Карбовський. От, от,—все це через те, що ти рознервована, що ти хвора, Лідочко... Через те ти й вагу надаєш фактам таку, якої вони не мають... Ти заспокоїшся,—і зовсім тоді інакше все це зрозумієш.

Лідія. Але я не можу заспокоїтися, аж поки довідаюся... мені треба знати!... Правда цьому, чи ні?

Карбовський. Властиво,—я не зовсім розумію, чого тобі хочеться... Ти дрібниці надаєш вагу, не так розумієш справу... Урвакин заплатив гроші, які мені належали—се ще зовсім не значить, що я користувався з громадських грошей...

Лідія. Але ж він платив тобі гроші?... І той другий—Маникин? (*Карбовський стискає ловчки плечима*). Давали тобі гроші за те, що ти постачав їм роботу? Систематично?... правило?...

Карбовський (*знов стискає плечима*). Ну, се зовсім не було правилом, систематичним... Але... було...

Лидія (*ірко*). Було!...

Карбовський. З погляду звичайної дріб'язкової моралі це не добре. Не сперечаюсь. Але можна й треба глянути ширше. Ти бачиш тільки один бік факту, а є й інший.

Лидія. Який?

Карбовський. Ти ж знаєш: з того часу, як я став членом управи, за яких сім років наш город переродився: з брудного пів-азіятського, він став європейським—з бруком, садами, водопроводами, громовинним світлом... шкіл побільшало... Становище робітників на городських роботах ліпше, ніж де навкруги... і таке інше... Мої попередники лишали город гнити в матеріальній і духовній темряві, побільшуючи що-року оплатки; я ж своєю системою городських підприємств зробив усе те, не взявши з людности зайвої копійки,—це навіть мої вороги признають. Адже так?

Лидія. Так...

Карбовський. Я дав городові велючезний плюс, віддаючи на це весь свій час, усю свою силу, занедбуючи своє власне матеріальне становище, навіть терплючи втрати... Город мені дає нікчемну плату... еге, нікчемну, як що рівняти до моєї праці і до наших потреб... З тієї плати ми не можемо жити... Я мусив би покинути службу, шукаючи кращого заробітку... А се значило б—лишити город знов на занепад, на те, щоб він помалу повернувся до становища пів-азіятського городка під доглядом таких, як Степанський et tutti quanti... Я не мав права на це! От в чім річ! Я *мусив*, не побоявшись дріб'язкової моралі, зробити те, що зробив, щоб мати змогу працювати на добро громадське! Адже моя праця вимагає цієї доплати, я маю право на неї! А що це все не перейшло управських касових книг—це ж тільки формальність. Я *мусив* це вибрати і вибрав, і так зробив би кожен смілий і розумний чоловік. От як треба дивитися на сю справу, а не з побожним страхом прописної моралі! Розлучися з шаблонними сентенціями і ти муситимеш зо мною згодитися... (*Лидія мовчить*). Адже се правда,—мусиш згодитися зо мною?

Лидія. Мені холодно...

Карбовський (*здивований*). Як то?

Лидія. Холодно... Від того, що ти кажеш...

Карбовський. Але ж, Лідо... Ти не хочеш мене зрозуміти... Не хочеш одповісти: що ж *инше* мусив я зробити, коли не хотів занепасти громадського діла?

Лідія. Те, що вимагає совість, а які послідки з цього могли бути,—то вже не від тебе залежить.

Карбовський. Значить: хай гине громадське діло?

Лідія. Громадське діло не може засновуватися на нечистих способах...

Карбовський. На нечистих способах!... (*Устає і нервово йде по світлиці, тоді, повернувшись до Лідії*). Легко тобі пишатися своїм пуританством, не йти ні на які компроміси: тебе не ламало життя. Ти виросла на готові гроші, прожила спокійно до заміжжя... і в заміжжі... А мене життя ламало!... Я бачив, як батько, вбогий чиновничок, гнувся перед дурним начальством і брав „подяки“ від публіки за те, що підкладав начальству папер до підпису не в чергу—прискорював справу... Я бачив, як мене не хотіли прийняти до гімназії—вакансій не було... аж поки батько пообіцявся інспекторові, що я ходитиму до його на лекції,—лекцій тих і не треба мені було, та я їх і не мав, але батько год платив з свого тяжкого мизерного заробітку... Став студентом, поривався до волі, до світу, до всього високого—душа була молода, розцвітала перед сяєвом святих заповітів кращих людей світу... і за це почали нас гнати з університету... і я повинен був зрадити своїх: не пішов на студентський збір, бо мене вигнали б з університету, а мені рік лишався до екзамену, а дома в мене був батько немощний, уже без служби, і мати хвора—вони на половину жили з того, що я вже заробляв... Моїх товаришів вигнали, а мене ні... Як це пекло мені душу!... Я присягався ніколи більше не приставати на компроміси!... От я вже й на добрій службі, і моє начальство хоче зробити шахрайську гидоту... Я не змовчав—і мене викинуто на вулицю... Заходився знову з початку будувати своє життя... тяжко було, але збудував... і сказав собі: не можна прожити без компромісів,—хай будуть. Але за те—вся моя діяльність мусить бути служенням світові й добру, щоб прийшов час, коли не треба буде так жити, як я живу... І в той час, як сей проклятий Урвакин набився мені вперше з своїми п'ятьма тисячами, тоді—ти сього не знала—ми стояли над безоднею: на сіль-

ському маєтку, що за твої гроші куплено, був такий банковий довг, що маєток не оплачувавсь...мав продаватися, а се повело б до цілковитої руїни,— продали б потім і будинок, я лишився б без цензу... Мусив вибрати між руїною і Урвакиним... і *повинен був* ще не раз вибрати... Але я чесно виконував свою повинність: платити за компроміс невтомною працею на користь добру, і не почуваю себе винним.

Лідія (*устає*). Так, ти не почуваєш себе винним... А я... я не можу... Розумієш: не можу...

Карбовський. Стривай, Лідо: що саме ти не можеш?

Лідія. Не можу жити з тобою.

Карбовський (*підходить і бере Лідію за руку, з щирим почуванням*). Лідо, ти говориш про дуже велику й важну річ. Те, що ти зараз сказала... ти сказала його тільки під вражінням цієї хвилини. Не забувай, що я тебе люблю, що... ти мене любиш!

Лідія (*вихоплює в його руку й падає на крісло, затуливши обличчя руками і говорить крізь сльози*). Боже мій! Я тебе люблю, але я хочу тебе поважати!... поважати!..

Карбовський (*зворушений, мовчки ходє туди й сюди по хаті*).

Лідія (*стиха*). Я так багато про це думала сі дні...і бачу, що не можу... Тут, у цій справі, мені—або все, або нічого...

Карбовський (*сідає біля неї й знову бере її за руку*). Лідо, дорога моя, подумай—щоб ти кажеш! Ти ламаєш одразу все, все чим наші душі жили вкупі, що єднало їх...

Лідія. Вони не жили вкупі! Я з тим, з другим жила вкупі душею, з тобою—ні! Твоя душа була мені незнана...Я тільки тепер знаю її...

Карбовський. Лідо, хиба я не той до тебе став? Хиба я менше тебе люблю?

Лідія. Ти *мені* не той став...

Карбовський. І так легко ти руйнуєш життя!

Лідія. Не я!... його те зруйнувало, що сталося...

Карбовський. Наше почування повино бути вище за все те.

Лідія. Не можу!... Тільки подумаю,—жити на гроші... на такі гроші... украдені в громади!...

Карбовський. Лідо!

Лідія. Жити не поважаючи тебе... гордюючи!...

Карбовський (*устає, ображений*). Ти ображуєш мене, Лідо!

Лидія (*ірко всміхаючись*). Ображую! Я тебе ображую!... А те, що ти стільки часу був перед моїми очима одним, а справді іншим, то як се назвати? Се мене не ображує, не кривдить?

Карбовський. Не все виявляється в житті таким, як хочеться,—треба з цим миритися.

Лидія. Не хочу...ні, *не можу* миритися. Ми повинні розстатися, Павле.

Карбовський. Але з цим я не можу миритися! Ти хоч би подумала про Лесю!

Лидія. Я візьму її з собою.

Карбовський. Я на це ніколи не згоджуся! Яке ти маєш право віднімати в мене дитину, єдину дитину? і що ти з неї зробиш? Дитину без батька! Що ти їй скажеш про батька?

Лидія (*затуляючи обличчя руками*). Боже! Боже!...

Карбовський. Напуватимеш її зненавистю до мене?

Лидія. Ні, ні,—я цього не робитиму!...

Карбовський. А як вона підросте й спитається в тебе: чому в неї батька нема? (*Мовчанка*). Ти мовчиш!... Зрозумій же: я на це не можу ніколи згодитися!

Лидія. Я піду від тебе, Павле... Я і Леся...

Карбовський. Я не дозволю цього!...

Лидія. Я не невільниця.

Карбовський. Леся моя дитина!...Я всіма способами...всіма,—навіть тими, що дає мені закон, боронитимусь... уживу їх, щоб вона була зо мною!... Але, Лідо, Лідо! Покиньмо се змагання!... Заспокойся, подумай, поміркуй!... Трохи згодом,—ти зовсім инакше розумітимеш цю справу, тоді й бажання твої будуть інші. Подумай—се справа всього нашого життя, не самого нашого, а й Лесино!... Не легковаж так, спинися, розміркуй!... Ти хочеш кинути в безодню долю нашу, нашої дочки!... Подумай, Лідо!... (*Виходить*).

ВИХІД 3.

Лидія.— Галина.

Лидія сама сидить, схиливши голову під ваюю тяжких дум; безнадійність і біль на обличчю.

Галина тихо ввіходить, Лідія її не помічає; Галина скидає бриля, кладе його на стіл і тихо підходить.

Галина. Лідо!

Лідія (здрінувши). Га? Ах, се ти, Галино...

Галина. Ти так замислилась... Що з тобою?

Лідія. Приїхав Павло...

Галина. І ви розмовляли? (Лідія киває головою). І що ж?

Лідія. Все правда... все, що ми тоді чули... (Мовчанка).
І найгірше те... (Спиняється).

Галина. Кажі, Лідо, кажі! (Сідає біля неї, бере її за руки і гладить їх). Кажі,—тобі буде краще, як скажеш...

Лідія. Найгірше, що він не бачить за собою ніякої провини... Се дріб'язкова мораль думати, що се провини... Город не міг йому платити скільки треба... він мусив або покинути громадську працю, або робити се... Була б більша городові шкода, як би він покинув працювати,—тепер же шкоди ніякої нікому нема... От його думки...

Галина. Що ж ти йому сказала?

Лідія. Сказала, що не можу з їм жити, піду від його... А він сього не хоче... прохав не робити... і казав—не віддасть Лесі,—законом навіть оборонятиметься...

Галина. Ну, я навіть не сподівалася цього... То що ж він—з поліцією тебе завертатиме назад, чи що?

Лідія (безсилим голосом). Я не знаю... не розумію... Якось мені трудно все це зрозуміти... Як він був,—я казала йому сміло й твердо, що не можу з їм жити, а він говорить, що я цим руйную не тільки його життя, а й Лесине... І тепер не розумію... Зважливості вже нема... Тільки далі так не можу... не можу так, як було... Між старим і тим, що тепер,—мов провалля... Що-дня бачити його, бути йому жінкою—се над мої сили... Мій найкращий скарб одняв—віру в його... Як би я могла вмерти!...

Галина. Лідо! що ти кажеш?!

Лідія. Відразу б заспокоїлась!... І була про це думка,—не змогла... Так хочеться жити!... І якийсь протест у душі: за що ж я мушу вмірати?... За його вчинки?... Я ж їх не робила!... Де ж справедливість?... І Леся!... Боже мій!... Краще б я не мала її, ніж вона тепер має батька—злодія!... Боже! що я ка-

жу?!... Але що ж я їй казатиму?... Галино, дорога моя,—порадь мене! Ти мені завжди була найвірнішою порадою...

ВИХІД 4.

Лидія.—Галина.—Леся.

Леся (*вбігає й кидається до матері*). Мамусько, мамусечко! як там гарно, як гарно в садку!.. Пташки, сонечко... ай!...

Лидія (*нервово обнімає її, приортає й починає цілувати*). О, моє ти сонечко! Сонечко моє! тільки ти мені світиш!.. тільки для тебе треба жити!.. Тільки для тебе хочу жити!..

Леся. Мамуся плаче?

Лидія. Ні, ні, моя дорога дитино, ні! Я рада, що ти до мене зараз прийшла!.. Рада, моє сонечко ясеньке!.. Біжи, гуляйся, радій, співай!.. І сияй мені, моє сонечко!.. Дай мені жити для тебе!.. (*Цілує й пускає її*).

Галя. Ну, бігай, Лесю, знов у садок! Бігай швидче,—там тебе пташки дожидають. Ну, раз, два, три!...

Леся (*хотіла була бігти, але спиняється й дивиться то на матір, то на Галину*). А мама?

Галина. І мама прийде... згодом... А тепер бігай, бігай, бігай!... (*Приортаючи, виводє Лесю й зачиняє за нею двері*).

ВИХІД 5.

Лидія. — Галина.

Галина (*вертаючись од дверей і сідаючи*). Ну, тепер ти сама бачиш, що треба жити, варто жити!.. Мені здається, що ти все береш занадто трагично.

Лидія. Галю, як ти можеш се казати? Невже ти не розумієш, як се... яка се мука!..

Галина. Розумію, навіть почуваю,—хиба ж я не бачила, як ти мучилася ці дні? І хиба ж я сама не похолола зо страху, як почула, тоді, в кабінеті, розмову з Слимаком?... Але ти прошиш у мене поради, і я хочу тобі сказати... З кожного становища мусить бути вихід, тільки треба його знайти... і *діяльно* схотіти вийти,—тоді й прийдеш куди треба.

Лидія. Та де ж він, той вихід?

Галина. У твоїй самостійності. Згадай, що ти не тільки чиясь жінка, а що ти самостійна людина, що тобі належать усі людські права... І скористуйся з їх!

Лидія. Ох, як це боляче!..

Галина. Треба перетерпіти цей біль, щоб не було більшого. Слухай, скажи мені по правді: любиш ти його?

Лидія. Сама не знаю... Сі три дні останні зруйнували в моїй душі стільки, що не знаю—щоб там ще лишилося ціле... То люблю, то ненавиджу.

Галина. А можеш зоставатися йому жінкою й далі?

Лидія. Ні...

Галина. Можеш лишитися тут жити?

Лидія. Ні за що в світі!..

Галина. Ну, то мусиш піти звідси. У тебе збереглися твої гроші?

Лидія. За їх же хутір куплено...

Галина. Погано! Мусиш зараз же починати з того, щоб шукати собі заробітку.

Лидія. Ах, Галино! Хіба мене це лякає? Леся—от що мені страшно! Закон на його боці, і як що він справді схоче відняти її в мене...

Галина. Треба зробити, щоб сього не було. Мусить дати тобі з дочкою окремого пашпорта.

Лидія. Не дасть,—ти знаєш його, який він упертий і міцний у слові.

Галина. Не дасть, поки ти тут сидиш, поки бачить, що це все не серйозно... А як підеш од його,—тоді інша річ... Не буде ж він справді тебе або Лесю з поліцією приводити,—се був би скандал, який пошкодив би найбільше йому самому. Значить,—мусиш піти від його якомога швидче. Є в тебе які документи?

Лидія. Метричне, гімназичний атестат...

Галина. Досить,—принаймні на перший час. Ну, і коли ти хочеш моєї поради, то ось вона: спакуйся зараз же і переїзди вдвох з Лесею до мене.

Лидія. Зараз?

Галина. У таких випадках щоби швидче зробити операцію, то краще. Або... знаєш що? Се може навіть ліпше буде... еге!..

Знаєш,—піді знову на який час під опеку до Нестора Петрови-
ча!... Се ідея!

Лидія. Нащо?

Галина. А от просто: поживеш у його на хуторі, поки все влаштується. А тоді вже й у г'рород. І тихо все обійдеться: так натурально, що ти поїхала до свого дядька й колишнього опе-
куна в гостину... Потім, як довідаються про все,—менше буде галасу, бо приготуються до того, що ти не живеш дома. Ну, добре?

Лидія. Я... я не рахувала... так скоро...

Галина. Завсігди ти вагаєшся! Зваж же, що се найкращий спосіб! Ось слухай: жити з їм тобі тяжко, не можеш ти; поки-
нути зовсім — ще, я бачу, не зважилася... Ну, то чого ж тобі кращого, як дядьків хутір? Поїхавши туди, ти не робиш нічого рішучого, не палиш за собою ніяких кораблів: відтіля ти можеш однаково легко і вернутися назад, і піти своїм шляхом. А тим часом обміркуєшся і побачиш—що і як треба зробити.

Лидія (подумавши). Я згоджуюся.

Галина. Ну, нарешті!... То ми так ізробимо. Я вже давно силкуюся витягти свого Сергія на село. Чому ж би не зробити цього сьогодні? Він, звісно, почне стогнати, охкати і навіть во-
піяти, що його розлучають з наукою, то б то з колбами й мі-
кроскопами, але к чорту всі колби й мікроскопи — хай їде! Я зараз іду, дещо дома приготую і жду тебе. Багато часу треба тобі на пакування?

Лидія. Півгодини... Я не братиму багато...

Галина. І гаразд! До нас їхати чверть години. Значить—не далі, як за годину я дожидаюся тебе в себе. Біля дверей уже стоятиме екіпаж на чотирьох, і ми зараз же на хутір. Не спіз-
няйся ж!

Лидія. Ні.

Галина. Ну, біжу! *(Виходе).*

ВИХІД 6.

Лидія.

Лидія (одхиляє двері просто глядача). Хотино! *(Чути голос: Чого?)* З маленької шаховки положіть усе, шо в їй є, у вели-

кий кошик... і замкніть... Гукнете фаєтон і цей кошик, укупі з маленьким, хай винесуть... Покличете Лесю і вдягніть її в сіреньке пальто. Ми зараз їдемо. *(Хотиниця іолос: Добре. Лидія зачиняє двері, тихо проходить по хаті. Відчиняє двері праворуч, стає на порозі і дивиться який час у ту світлицю. Тихо прихиляє двері, тихо йде до вікна, відчиняє його й дивиться з безмірним смутком у сад... І так саме мовчки повертається, спиняється й озирає світлицю. Помалу підходить до роялю і злегенька проводить по клавішах рукою, мов гладить. Клавіші озиваються. Вона бере кілька акордів сумних, прощальних... Не витримує, затуляє обличчя руками, прихиляється іоловою до роялю й плаче без звуку, німо).*

Завіса тихо спадає.

ДІЯ ТРЕТЯ.

Діється на Тищенковому хуторі. Ганок Тищенковою будинку виходить у сад; видно й частину саду.

ВИХІД 1.

На ганкові за столом сидять і п'ють вечірній чай: Тищенко, Лидія, Галина, Гаснюк—високий, худий, в окулярах. Часом на стежки проти ганку вибігає Леся, ганяючи м'яча, чи обруча.

Лидія. Ви посилали, дядю, по поchtу?

Тищенко. Послав. Щось довго нема зо станції,— вже сьома година. Я й сам дожидаюся листа від Василя.

Галина. Він приїде сього літа до вас?

Тищенко. А як же—з жінкою й з дітьми... Хочу, щоб переїхав до нас служити. А то сумно самому, як один син зостався, та й той далеко... А, от пак і забув сказати. Іхавши сьгодні на поле, проїздив проз Слухаєвичів хутір; дивлюсь,— Слухаєвичка по саду ходить.

Лидія. Приїхала?

Тищенко. Махає хусткою,— я думав щось там їй треба, та й спинився. Аж нічого такого... Тобі поклону переказувала, казала навіть, що якась діло до тебе має... Вчора, каже, приїхала.

Гаєнко. А вона далеко звідси живе?

Тищенко. Та з пів-верстви її хутір од мого.

Лідія. Яке ж там у неї діло?

Галина. Мабуть щось у справах літературно-артистичного товариства.

Тищенко. А їй хиба що те товариство?

Лідія. Вона ж голова в йому.

Тищенко. Я пак і забув... А ти член комітету?

Лідія. Еге... Але ж і поштарь ваш,—як він довго!

Тищенко. Се ти дуже дожидаєш того листа, то тобі ще довше здається. Але ж я думаю, що він і сьогодні не відпише.

Гаєнко. Але ж се не по лицарському... навіть не відповідати! І яке ж він має право не давати Лідії Дмитрівні окремого пашпорту?

Галина. То ти мені зараз би його дав, як би я забажала?

Гаєнко (*дивиться на неї трохи збентежений*). Ні, я... я спершу прохав би тебе не покидати мене...

Галина. Ну, а як би я таки схотіла?

Гаєнко. Але ж я дуже, дуже прохав би!..

Галина. Ну, а я ще дужче іншого покохала б і вже не схотіла б лишитися.

Гаєнко (*хвилинку подумавши, поважно*). Тоді... яке ж я мав би право вдержувати тебе?

Галина. Браво! Треба це взяти до уваги,—як що часом доведеться... (*Всі сміються, окрім Гаєнка, який спершу дивиться поважно, а потім, зрозумівши жарт, і собі сміється радісним сміхом*).

Гаєнко. А, ти жартуєш!.. (*Новий вибух сліху*).

ВИХІД 2.

Лідія.—Тищенко.—Галина.—Гаєнко.—Леся.

Леся (*вибіаючи на стежку*). Тьотю Галино! я загубила м'яч.

Галина. Шукай,—знайдеш.

Леся. Поможи знаходити!

Галина. Спробуй спершу сама собі допомогти!

Леся. Добре! (*Біжить далі стежкою й зникає*).

ВИХІД 3.

Лидія.—Тищенко.—Галина.—Гасенко.

Лидія. Зараз, як упорядкується справа з паспортом,— їду в город і шукаю собі роботи.

Тищенко. Чого ж тобі так поспішатися? Поживи ще в мене, відпочинь... Ще поспієш...

Лидія. Найкраще, як уже маєш у руках.

Тищенко. Найкраще, як би ти в городі жила в мене.

Лидія. Я хочу жити своєю роботою.

Тищенко. Ну, то й так же можеш: живи в мене і десь собі роботу знайдеш.

Лидія. Може... мабуть так і буде... але поперед усього — роботи треба.

Галина. Ми ж поїдемо завтра, то я й поклопочусь... А ти сиди поки тут.

Гасенко. О, коли Галя візьметься, то вона вже зробить.

Тищенко. Ваш чоловік, Галино Михайлівно, вірить у вас, здається, як у Бога?

Галина *(енергично)*. Так і мусить бути!

Тищенко *(шуткуючи)*. То се ж ви ідолопоклонство заводите!

Галина. Прошу не називати мене ідолом! *(Сміх)*.

Гасенко. Але ж і вона мені вірить... у тому, що я можу... Хоч я, звісно, можу дуже мало...

Лидія *(усміхаючись)*. Можна подумати, Сергію Олексієвичу, що се зовсім не ви заінтересували науковий світ новим знаходом у хімії.

Гасенко. Ах, то наука... Ну, може я там що і вмію... трохи... Але я кажу так,—у житті... *(Чути, як щось загуркотіло)*.

Тищенко. О, щось приїхало. Піду гляну. *(Увіходить у будинок)*.

ВИХІД 4.

Лидія.—Галина.—Гасенко.

Лидія. Може почта?

Галина. Ні, наймит верхи поїхав на станцію, а це екіпаж. А коли ти написала листа? позавчора?

Лидія. Ні, ще в середу.

Галина. Могла б уже бути відповідь...

ВИХІД 5.

Лидія.—Галина.—Гасіно.—Тищенко.—Слухасевична.

Тищенко (*відчиняє двері й пропускає поперед себе Слухасевичку*). Прошу, дуже прошу сюди!.. Ми на ганкові всі... чаюємо...

Слухасевична (*увіходячи*). От і сусідка до сусід прилинула. Ах, дорога Лидіє Дмитрівно, як я рада вас бачити! (*Цілується з нею, тоді подає руку обом Гаєнкам*).

Тищенко. Прошу, прошу дорогу сусіду сідати! (*Сідають усі*).

Лидія. Чаю, Варваро Іванівно, дозволите?

Слухасевична. Прошу, коли ласка! (*Лидія наливає*). Ах, які чудові дні! Я приїхала з городу на хутір,—наче в рай одразу вїхала.

Тищенко. А Семен Семенович ще в городі?

Слухасевична. О, в городі. Ах, председателеві земської управи стільки роботи, що він додому на село може вирватися хіба на який тиждень. А надто такий председатель, як Семен Семенович, що всю душу свою віддає на земські справи, не спить і не їсть за їми... Знаєте, іноді дома пообідати ніколи... Страшенно заклопотаний земськими справами!

Тищенко. Так, так, це кожному звісно, що Семен Семенович дуже робочий земський діяч.

Слухасевична. О, громадська діяльність—це наша перша повинність. Я тільки й одпочиваю душею, як працюю в нашому літературно-артистичному товаристві. Ах, Лидіє Дмитрівно,—там є ціла купа справ, у нашому товаристві!.. І взагалі купа новин у городі, відколи ви виїхали.

Лидія (*байдужно*). Справді? Що ж там?

Слухасевична. А от що: ми вже почали репетиції нашого спектаклю. Головков грає героя,—і уявіть собі—пані Рудакова страшенно намагалася грати героїню!..

Гасіно. Але ж, вона, здається, стара і... і велика... (*Сміх*).

Слухасевична. От, от, власне комплексія в неї сами знаєте яка... Ну, що їй сорок і п'ять років, то ще дарма: гримм зро-

бив би з неї й молодчу,—але комплексія!.. З її комплексією грати тендітну панночу,—се ж сміх!

Тищенко. А чого ж вона так намагалася?

Слухаєвичка. Ну, дуже зрозуміло чого: там грає Головков, і вона ревнує його до іншої, що гратиме героїню... взагалі до всіх панночок, що гратимуть.

Гаєнко Як то—ревнує? Це ж її небіж.

Слухаєвичка. Ха-ха-ха!... Небіж, небіж!.. Але ж не будемо про се говорити: пані Рудакова—дуже достойна дама, не вважаючи на деякі свої хиби... І я думаю, що їй таки пощастить добути посаду своєму... небожеві. І не в тім річ, бо хоча вона й незадоволена була, що їй не дали ролі, але скоро й пересердилась... А от що: роль сю ми віддали Олі Скрипицькій і з сього—ціла історія!

Лидія. Яка ж?

Слухаєвичка. А ось бачите: Соня Петровська дуже хотіла собі цієї ролі, образилась і не схотіла зовсім грати вь спектаклі... Це б ще нічого, але, знаєте, в третьому акті нам треба велику люстру... Ревинська обіцялася дати і тепер не дає.

Галина. Так це ж не Ревинська, а Петровська образилась.

Слухаєвичка. Ну, як ви не розумієте? Соня Петровська пожалілась батькові, а той попрохав Ревинську,—це ж дама його серця... Ну, і от... Ах, Ревинська! Ви знаєте, яку історію я від неї чула?

Лидія (нехотя). Яку ж?

Слухаєвичка. Про Ілляшова... Знаєте, того, що був предводителем дворянства у заріцькому повіті?

Тищенко. Директор банку?

Слухаєвичка. От-от,—що потім директором банку став. Рострата! Тридцять тисяч!

Тищенко. Що ж—арештували?

Слухаєвичка. Ні, де ж таки! Дворянин і все інше... Добули гроші—кажуть, наш губернський предводитель дав сам двадцять тисяч... Добули і заложили і все обійшлося без скандалу... Звісно, попав би під суд... А тепер може служити й далі...

Гаєнко. Але ж він знову ростратить...

Слухаєвичка. Ну, так уже й ростратить... То такий випадок був... А чоловік шановний... Сам князь потурбувався, щоб за-

лагодити справу... А ви, дорога Лидіє Дмитрівно... на довго на село відпочивати?

Лидія. Ще сама не знаю... на деякий час...

Слухаєвичка. Так, так... Дуже рада була вас тут зустріти... надто що й справу до вас маю, люба Лидіє Дмитрівно... хоч і не громадське діло, але дуже, дуже важне.

Лидія. Прошу.

Слухаєвичка. Але ж бачите, се така справа... се справа... вона... Ну, от, бачите, я власне до вас від Павла Даниловича.

Лидія (здивована). Від Павла Даниловича?

Слухаєвичка. Так, так,—він мені приручив... і я взяла на себе цей тяжкий обов'язок з моєї щирої прихильності до вас обох,—ви ж знаєте, що я завсігди сама перша лечу на поміч моїм друзям, усім, кому треба допомогти... On connaît l'amī au besoin. Та ми ж таки й родичі хоч трохи.

Лидія. То прошу... я слухаю.

Слухаєвичка. Але ж...

Тищенко. Ну, ви собі говоріть, а ми підемо поки пройдемося садком. (*Устає, а за їм і Гаєнки*).

Лидія. Ні, я дуже прошу вас, дядю, і вас обох зостатися!.. Дуже прошу!.. Ні від дяді, Варваро Іванівно, ні від моїх друзів я в сій справі не маю таємниці... Отже прошу цілком щиро говорити. (*Тищенко та Гаєнки сідають*).

Слухаєвичка. А коли так, то, звісно, дуже рада... Але, бачите, справа така делікатна... Хоч я й маю великий життєвий досвід, але така делікатна справа, що я не знаю з чого почати... (*Спиняється*).

Лидія. Може бути, Павло Данилович казав вам щось з поводу мого бажання мати окремий пашпорт?

Слухаєвичка. Так, так, от власне... власне ся річ здається йому зовсім незручною, неможливою навіть...

Лидія. А як же може бути инакше?

Слухаєвичка (патетично). Ах, дорога, дорога Лидіє Дмитрівно! Дозвольте мені, як вашому другові, серце якого болить вашим горем... еге, дозвольте мені сказати вам, що инакше може бути... Так, так,—може бути! Ну, маленьке непорозуміння, трошки не поладнали... Це так часто буває в подружньому жит-

ті... але на що ж доводити се до краю, на що розбивати життя? Коли що й було, то *le temps est un grand remède*.

Лидія. Простіть, шановна Варваро Іванівно, чи Павло Данилович казав вам, через що я так зробила?

Слухасвичка. Так, щоб зовсім виразно, то ні... Казав, що не поладнали в якійсь справі... непорозуміння сталося... Але ж се так легко залагодити!.. Тим часом, коли доводити до краю, то зважте, дорога моя й кохана Лидіє Дмитрівно, зважте, що се страшенно пошкодить громадському становищу Павла Даниловича... Ви ж знаєте, що ми всі... і Семен Семенович також... усі хочемо, щоб його вибрати за голову... а така подія... це вбило б його кандидатуру... Яка шкода була б вашому чоловікові, батькові вашої дочки!..

Лидія. Я дуже дорожу ім'ям батька моєї дочки і через те не зроблю і не скажу нічого такого, що могло б те і'мя... притьмарити. Але жити самостійно окремим життям я зважилась твердо... Сього мого рішінця відмінити я не можу.

Слухасвичка. Ах, ні, дорога моя Лидія Дмитрівно, не кажіть так. Ви мусите його відмінити, сього вимагає від вас і громадська повинність, і семейові почування...

Лидія. Я все це зважила вже, Варваро Іванівно.

Слухасвичка. Ах, ні, ні, Лидіє Дмитрівно, ви не все зважили. Ви певне вже відібрали листа від тьоті Неонили Андріївни?

Лидія. Ні.

Слухасвичка. А мені Павло Данилович казав, що мусили вже відібрати. Шкода,—запізнився лист... він вас більше міг би впевнити, ніж я з моїми доводами... Але все ж дозвольте вам сказати, що ви не все зважили... Не ображуйтесь, дорога моя Лидіє Дмитрівно, що я дозволила собі прийти вам це сказати... Я завсігди кидаюсь на поміч своїм друзям... Моє серце болить за їх... Послухайтесь мене! *je vous en supplie*.

Лидія. Я дуже дякую вам за прихильність, шановна Варваро Іванівно, але на жаль тут справа стала так, що відмінити я нічого не можу.

Слухасвичка (до інших). Ах, панове! та допоможіть же мені умовити невблагану спартанку, як каже наш Григорій Дем'янович! Адже правда: спартанці були дуже жорстокосерді?.. Скажіть ви їй, що вона повинна мене послухатися...

Гаєнко. Я думаю—коли чоловік і жінка вже не можуть жити вкупі, то мусять розійтись...

Слухасвичка. Ах, ні, ні! що ви кажете? Ви ображуєте святощі одружіння!..

Гаєнко. Але які ж то будуть святощі, коли чоловік і жінка жити вкупі вже не можуть, а все ж лишаються вдвох?.. і щодня будуть лукавити, брехати один одному... виявлятимуть, ніби єсть те, чого вже зовсім нема? А моральна мука в такому становищу? На що ж се?

Слухасвичка. Невже й ви, Галино Михайлівно, так саме думаєте, як ваш чоловік?

Галина. Та як же можна инакше думати?

Слухасвичка (*сердито*). Але ж се цілком не громадські, цілком... неморальні погляди! Дорогий і високоповажаний Несторе Петровичу! вас найбільше може послухатися Лидія Дмитрівна, бо вона вас дуже поважає,—невже ви не допоможете мені впевнити її?

Тищенко. Моя порада... еге, моя порада Ліді була б, звісно... Так, зваживши всю справу, я звісно б сказав, що можна піти на компроміс...

Лидія. Я ні на які компроміси не хочу йти.

Слухасвичка. Ах, не забувайте того, моя дорога Лидіє Дмитрівно що громада не може миритися з такими поглядами... вона стає неприхильною до тих, хто в своєму житті йде за такими... ну, я скажу так,—антигромадськими поглядами...

Лидія. Та що ж тут антигромадського? І нащо громаді цікавитися моїм особистим життям, коли воно громаду не обходить, не зачіпає і нікому кривди не робить?

Слухасвичка. Але ж простіть, моя дорога й любя Лидіє Дмитрівно,—ви робите кривду своїй дочці, своєму чоловікові.

Лидія. Я знаю, Варваро Іванівно, що треба робити, щоб не було кривди моїй дочці. А що до Павла Даниловича, то... тут суддею може бути тільки той, хто знає як і через що ми розходимося.

Слухасвичка (*устає ображена*). Простіть!.. Я не сподівалась... Я з такою щирістю кидаюсь на поміч своїм друзям... Але коли мені так кажуть, то я... Простіть, але я не заробила, мені здається, сього...

Лидія (*встаючи*). Мені дуже шкода, Варваро Іванівно, коли я сказала вам щось приkre,—я прошу вибачати мені се. Але думки своєї я не можу відмінити.

Слухавичка (*все ображена*). Простіть, я вже більше не смію говорити... Бувайте здорові! (*Прощається, подаючи руку*).

Тищенко. Постривайте, дорога Варваро Іванівно, на що ж так? Постривайте ж бо, не тікайте,—ми ще поговоримо...

Слухавичка. Ах, ні, ні,—я вже все бачу... Я мушу поспішитися, щоб привезти відповідь нещасному Павлові Даниловичу, який тепер сидить у мене, тут на хуторі, і з болемъ і трепетом пораненого серця дожидається відповіді... Бувайте здорові! (*Виходить Тищенко проводить її*).

ВИХІД 6.

Лидія.—Галина.—Гасенко.—Наймит.

Спершу всі мовчать. Згодом з-за будинку виходить Наймит і зіходить на ганок.

Наймит. Оце пошта зо станції (*Подає купку загорнених у папер листів та газет*).

Лидія (*беручи*). Давайте!

Наймит *виходить*.

ВИХІД 7.

Лидія.—Галина.—Гасенко.—Тищенко.

Тищенко (*виходить з дому*). Ах, шкода,—роздратували пані!

Лидія. А що ж я могла їй іншого сказати?

Тищенко. Та яось так... знаєш, не можна ж так гостро... Правда ж, Сергію Олексієвичу, вона вже занадто гостро відповідала?

Гасенко. Бачите... От, скажемо, дві сили стали суперечні одна одній і не можуть поєднатися... Ну, як же про се инакше говорити, як не так, що вони вже не можуть поєднатися?

Тищенко. Та воно звісно... хоча... Хто його знає... Треба ще добре розібрати провину Павла Даниловича...

Лидія. Дядю, те, що він зробив—цілком виразне. І ви сами це казали зараз же, скоро почули тоді розмову з Сликаком. Мені здається, може я могла б простити його, коли б була певна, що се трапилась тільки помилка, про яку він сам жаліє... Алеж він обороняє таке поведіння, обороняє принципіально!.. З цим я помиритися не можу.

Галина. І не треба...

Тищенко. Бачиш же сама, як це його обходить: він покинув усе і приїхав до Слухаєвички дождатися твоєї відповіді.

Лідія. Що ж із того? Він тільки хоче, щоб я послухалась його, помирилася з усім і вернулась... Коли б він чесно хотів почати нове життя,—йому не треба було б посилати Слухаєвичку, а самому дождатися в неї... Ось почта.

Тищенко. Вже є... *(Розіортає папер і переглядає часописи й листи)*. Ну, тепер уже тобі листа не буде... Ні, є лист,—од тьоті Неонили,—її писання. *(Дає листа)*.

Лідія. Певне той, що Слухаєвичка казала... *(Читає)*.

Тищенко *(подає газети Гаєнкам)*. Прошу!

Гаєнно. Дуже дякую! *(Гаєнки переглядають газети, Ліда й Тищенко мовчки читають листи)*.

Лідія *(прочитавши, тремтячим юлосом)*. Ну, ось і тут... *(Подає Галині)*. От прочитай, будь ласка, голосно...

Галина *(читає)*. „Дорога Лідо! зараз у мене був Павло Данилович і розказав мені *все*, не потаївши *нічого*. І знаючи все, мушу сказати, що ти вчинила дуже необачно. Твоя повинність—бути вкупі з чоловіком, не зважаючи ні на що. Коли він має які хиби,—треба подбати направити їх або терпляче зносити, а не руйнувати сем'ю. Та й помилки його такі незначні і так легко зрозуміти їх і простити. Як твоя тітка, сестра твого покійного батька, який приручив мені дбати за тебе, повинна перестерегти тебе, що ти стоїш на хибній, непевній і через те страшній дорозі. На сій дорозі розлучаються з моральністю, а се була б розлука не тільки з усім громадянством, але навіть і з твоїми найближчими родичами. Хоч як би вони тебе любили,—вони не можуть зіходити до тебе на той хисткий моральний шлях, на який ти ступила. Цілую тебе і твою любу дочку, але прошу дати мені змогу поцілувати вас обох у твоїй власній господі, у господі твого чоловіка. Твоя тітка Неонила Дорожинська“.

Тищенко. От бачиш, бачиш,—і тьотя так саме говорить.

Лідія. А мене сей лист тільки обурює. Йй здається неморальним мій учинок, а те, що робив і, може, має робити Павло Данилович, те їй здається незначним!.. на її думку я тільки даремне турбую своїми вчинками і родичів, і громадянство!.. Ми з

тьотею ніколи не мали однакових поглядів, але я не сподівалася... не сподівалася, що вони неоднакові навіть на такі елементарні речі, як не руш чужого... Вас це не обурює? (*Тищенко розводить руками*). Ну, от нехай Галина, нехай Сергій Олексієвич скажуть—яке на їх вражіння зробив цей лист.

Галина. І мені здається, що сей лист во ім'я моральності виправдовує цілком неморальні вчинки.

Тищенко. Ах, ну чого ж так обурюватися? Не можна ж так уже суворо, так немилосердно дивитися... Усі ми чимсь грішні, усім нам треба вибачности...

Лидія. Вибачности нам усім треба—то правда. Я готова вибачити, простити... Не можу бути до його такою, як була, але простити можу... Тільки ж не миритися з фактами!.. А мені кажуть, щоб я забула те, що єсть моєю святиною моральною!..

Гаєнко. Але ж, Несторе Петровичу,—ви ж сами тільки вчора, здається, розказували нам, що на Україні в старовину був такий закон, чи звичай: коли одно з подружжя зробило щось ганебне, яке злочинство, чи що, то друге має право покинути його, розлучитися з ім. Ви ж сами казали, який се гарний закон.

Тищенко. Так, се правда, але... Не можна ж і так уже по пуританському... Підхожі речі так часто трапляються, і як що так жорстоко що-разу їх судити, то що ж воно буде?.. Врешті—не можна ж і з громадянством поривати...

Лидія. То громадянство стоїть за такі речі? обороняє їх? А хто против їх, той проти громадянства? І се кажете ви, дядю? Та поясніть же мені врешті—що се таке? Поясніть цю страшну суперечність, бо моя бідна голова не може її зрозуміти!..

Тищенко. Та, бачиш... воно, звісно, суперечність... але не все можна робити навпростець... компроміси в житті неминучі!... Я думаю—і в Павла Даниловича се було компромісом... за для інтересів сем'ї...

Лидія. Ах, облиште ви, будьте ласкаві, цю стару пісню!.. Цю сем'ю, цю жінку й дітей, яких треба годувати і за для яких треба красти! Облиште,—так се грубо-неморально!.. Він не може прогодувати жінку й діти не кравши? Ну, то жінка й діти підуть од його, щоб він міг бути чесним!.. Сами собі зароблять шматок хліба!.. Свій, не вкрадений з громадської каси, бо тим...

бо тим вони—подавитися можуть!.. *(Останні слова вимовляє з слізьми в юлосі і схиляється юловою на стіл, плачучи).*

Тищенко. От... от... А! Ну, Лідочко, голубочко, заспокойся!.. Не турбуйся так!.. Я не хотів тебе вразити!..

Лідія. Простіть!.. Я не можу!.. *(Плачучи виходить з ганку в хату. Трохи згодом слідком за нею йде Галина).*

ВИХІД 8.

Гасню.—Тищенко.

Тищенко. Ах, чорт!.. І надало мені сказати!.. І надало... *(Хоче стурбований по ганкові).* Ну що його тут зробиш? що його порадиш? Ну, скажіть мені, Сергію Олексєвичу? *(Спиняється перед їм).*

Гасню. Мені здається, Несторе Петровичу, ми повинні з усеї сили допомогти Лідії Дмитрівні в її святому й чистому замірі...

Тищенко. Ах, Сергію Олексєвичу! Ви сидите за своїми азотами та ретортами і не знаєте живого життя. А в живому житті робиться не так просто, як у хімії: коли дві якісь там штуки єднаються, дак єднаються, а як ні, дак і ні. Життя—по-всякчасний компроміс.

Гасню. Як би ви ні назвали життя, але і в йому не єднуються до купи такі речі, як чесність і крадіжка—так саме, як не єднуються огонь і вода.

Тищенко. Але як бачиш, що сем'я розбивається, що все життя в людини перевертається, то поневолі пристанеш на компроміс.

Гасню. Мені здається, що тут сем'я розбилася з того часу, як Лідія Дмитрівна перестала поважати свого чоловіка. Далі була б не сем'я, а труп сем'ї.

Тищенко. Ат, добре вам так говорить!.. А я не можу так дивитися, мені боляче це все!.. Боляче через те, що мені жалко Лїду,—у мене ж нікого нема, окрім сина та її... Яке її життя буде?

Гасню. О, я певний, Несторе Петровичу, що життя її буде більше вартим людського бажання, ніж як би вона зосталася з

Карбовським... На новому шляху вона ще може зустріти щастя, на старому—ніколи...

Тищенко. Ох, ох!.. як би то ви праві були!.. Вибачайте, мені на хвилину треба по хазяйству. *(Зіходить з ганку й завертає за будинок. Гасню трюхи постоявши на ганкові, йде в світлицю. Сцена який час порожня).*

ВИХІД 9.

Карбовський.—Леся.

Карбовський виходить з саду і стає на стежці, роздивляючись. *Назустріч йому вибігає Леся, женучи стежкою обруч.*

Леся *(побачивши Карбовською, підбігає до його).* Татку!

Карбовський *(цілує її).* А, ось де ти!

Леся. Чого ти досі не приїздив? Ходім же до мами!

Карбовський. Зараз, зараз підемо... Тільки знаєш що? Там ще стоять мої коні біля саду,—хочеш, я покатаю тебе?

Леся. Ах, хочу, хочу, дуже хочу!

Карбовський. Ходім же! *(Виводить її. Сцена знову який час порожня).*

ВИХІД 10.

Лидія, Галина, Гасню виходять на ганок, а потім зіходять у сад.

Галина. От краще давай пройдемося полем, то й голова в тебе перестане боліти.

Лидія. Добре... тільки треба покликати Лесю... Лесю! Лесю!.. Не чуть...

Галина. Десь забігла пустушка.

Гасню. Ось я зараз піду її знайду. *(Йде в сад).*

ВИХІД 11.

Лидія. — Галина.

Лидія. Як тобі здається: ці всі заходи з Слухаєвичкою, з тьотею Неонилою—що вони визначають?

Галина. Що він не хоче тобі пашпорта давати і думає, що ти вернешся.

Лидія. Що ж тут робити?.. Не знаю...

Галина. Ми се обміркуємо гуртом.

ВИХІД 12.

Лидія.—Галина.—Дівчата.

Чути в саду спів, і незабаром купка дівчат-робітниць з саду, співаючи якусь пісню, переходить стежкою проз будинок; дехто несе в руках іраблі, лопатки.

Галина. Дівчата, а дівчата! Не бачили там панночки з обручем?

Дівчина 1. Ні, не бачили.

Дівчина 2. А я бачила,—пішли з кимсь.

Лидія. З ким?

Дівчина 2. Не знаю... з паном... *(Біжить наздоганяючи подруі, і всі зникають).*

ВИХІД 13.

Лидія.—Галина.

Лидія. З ким же це вона пішла? хиба з дядею?

Галина. Та просто мабуть з Остапомъ,—вона страшенно цікавиться його пасікою.

Лидія. Ходім же її шукати!

Галина. Стривай,—ось зараз Сергій прийде.

Лидія. Он уже йде.

ВИХІД 14.

Лидія.—Галина.—Гасенко.

Гасенко *(увіходить)*. Нема ніде,—обійшов кругом. Стривав Остапа й Явдоху, питав,—кажуть: не бачили.

Лидія. Чи не до річки побігла? Я так завжди боюсь цього!.. Ходіть швидче туди!..

ВИХІД 15.

Лидія.—Галина.—Гасенко.—Наймит.

Наймит *(проходить через сад з сокирою в руках, несучи на плечі зрубану суху деревину)*. Ви панночки шукаете? Вони з паном поїхали.

Лидія. Хиба Нестір Петрович куди поїхав?

Наймит. Не наш пан, а Павло Данилович.

Лидія. Павло Данилович?

Наймит. А то ж!... Я там, по той бік саду, був, 'дак бачив: під'їхали хвалітоном з панею Слухаєвичкою до саду, до хвіртки, та й пішли пан у сад, а Слухаєвичка дожидала... А згодомъ вийшли з панночкою, сіли та й поїхали.

Лидія. Куди?

Наймит. А просто до станції, до вокзалу...

Лидія (*тремтячим юлосом*). Галю що се?

Гаєнко. Кличте зараз Нестора Петровича, скажіть, щоб швидче сюди йшов!

Наймит. Гаразд! (*Виходить*).

ВИХІД 16.

Лидія.—Галина.—Гаєнко.

Лидія. Він украв її!.. украв!..

Галина. Що се ти? заспокойся!..

Лидія. Треба швидче на станцію!.. на станцію!.. (*Чути, як гуде й свистить поїзд*). Он уже поїзд! Швидче, швидче на станцію!..

Гаєнко. Поїзд стоїть тільки дві хвилини, не поспієм.

ВИХІД 17.

Лидія.—Галина.—Гаєнко.—Тищенко.

Тищенко (*швидко ввіходе*). Що тут сталося?

Лидія. Лесю украв!.. Лесю!...

Тищенко. Хто украв?.. Як украв?.. Не розумію...

Галина. Павло Данилович під'їхав екіпажем під сад, увійшов, ухопив Лесю в саду і повіз на станцію.

Лидія. Дядю, коней!.. коней!.. (*Чути, як свистить поїзд*).

Тищенко. Та куди ж тут їхати, коли вже поїзд рушив?

Лидія. Боже!.. що ж робити?.. (*Ламле руки*).

Гаєнко. Заспокойтесь,—ми вам її вернемо... (*Поїзд рушив, гулют*).

Лидія (*кидається в той бік, де станція, простягаючи наперед руки й кричучи*). Лесю!.. Лесю!.. *Завіса.*

Згадки про Романа Сембратовича.

Передо мною лежить фотографія, на якій ми разом ще так недавно сфотографувалися з Сембратовичем у Відні—Його останнє передсмертне поличчя—і мені трудно повірити, що його вже нема серед живих, бо я ще чую його голос, бачу його рухи, ще мене обвіває атмосфера, насичена тисячами дрібних вражіннь, як, разом викликають в уяві образ живої людини...

Перший раз я познайомився з Сембратовичем р. 1898, які він завітав на кілька день до Чернігова. Молодий студент, худий блідий, експансивний, з жвавими рухами і бистрим розумом, що реагував на всі видатніші події тодішнього життя,—подобався мені дуже. Але то була коротка, випадкова знайомість, перервана на довший час його від'їздом. До мене доходили звістки про літературні роботи Сембратовича по німецьких часописах, присвячені українській справі, про його видання „X-Strahlen“. Аж з року 1903, коли він укупі з послами В. Яворським та др. А. Косом почав видавати „Ruthenische Revue“, межі нами почалось дружне і часте листування. Всі його листи були заповнені справами видання, якому він віддавався цілою душею, яким був захоплений, і той ширий інтерес до любого діла уділявся несамохить і мені та будив зацікавлення тим далеким та так близьким нам органом.

Весною минулого року мені довелося знову стрітися з Сембратовичем. Переїздячи з Берліну до Італії, я поклав заїхати на кілька день до Відня і з Дрездену телеграфував Сембратовичові, прохаючи стріти мене на вокзалі. Десь коло 10 вечора прибув празький потяг на Nordbahn hof. Вискочивши на перон, я надаремне шукав очима серед натовпу людини, яка скидалась би на затриманий у пам'яті образ—нікого подібного не було: Сембратович очевидно не вийшов. Я вийшов у двірць і казав занести свої пакунки до першого-ліпшого готелю. Та враз хтось мене

закликав. Передо мною стояв чистенький, елегантний європеєць, з чорною лиснючою бородою, з матовим нервовим обличчям і з блискучими живими очима.

— Ви Сембратович?

— Він самий.

Ми стрілись дуже радо. Про готель нічого було й думати. Для мене вже було приготоване місце в помешканню посла Яворського, який на той час виїхав з Відня. Там була також адміністрація „R. R.“, Ідучи трамваєм, ми розмовляли так просто і широко, наче кінчали розпочату учора бесіду. Проїхавши доволі великий шматок дороги, ми вилізли з трамваю і вступили до якоїсь кнайпи. Тут мусів чекати на нас Володимир Кушнір, тодішній співробітник „R. R.“ а теперешній редактор „Ukrainische Rundschau“.

Я придивлявся до Сембратовича. Він не здавався хворим. Але його угла ніжна фігура, бліде обличчя і слабкий голос робили вражіння якоїсь прозорості і недовговічності. Внутрішній вогонь, що грав у неспокійних очах та пробивався крізь тонку шкіру обличчя, як світло з-під матового кльоша, підтримував, здавалось, життя, закріплював енергію.

— Як ваше здоров'я?

Здоров'я у нього тепер нічого, він почуває себе цілком добре... кахи—кахи... От тільки жінка... Тут я довідався, що він має багато клопоту та горя з слабкою на сухоти жінкою, яка тепер лежить у ліжку і він, сидячи по ночах за роботою, раз-у-раз мусить одриватись од праці та доглядати хвору.

За пару годин ми вже йшли до мого помешкання і скоро опинились в адміністрації „R. R.“, про що нагадували розкладені скрізь примірники часопису, конторські книжки та рукописи. Було вже пізно, а Сембратовича чекала робота і хвора жінка. Ми розсталися.

— До завтра.

— До побачення.

Усі ті дні, що я пробув у Відні, Сембратович зраня приходив до мене і ми йшли на місто. Не вважаючи на те, що я цікавився містом та віденським життям, розмова наша раз-у-раз наверталася на справи „R. R.“ очевидячки ця тема найбільше

цікавила Сембратовича і він радий був, мусів навіть, здавалось, зробити собі полегкість, ділячись з свіжою людиною своїми турботами.

— Ви не можете собі уявити, скільки я маю клопоту з отим виданням... Мушу друкувати часопис не в Відні, бо тут дорого, а на Угорщині, Odenburg. Але тамошні складачі не знають добре німецької мови і роблять чортівські помилки та перекручують. Читаю 4—5 корект, осліплю очі, а все не певний, що буде врешті добре. Бо то читає Європа, треба, щоб усе було all right! і з друкарського боку і з боку стилю. На стиль та на добру мову я звертаю особливу увагу. Коли мені присилають матеріал для „R. R.“, я мушу переробляти та виправляти так, що далеко легше написати статтю на ново, бо у нас рідко хто добре знає німецьку мову, а деякі співробітники пишуть славянськими мовами і мені доводиться перекладати. Та коли б хоч прислали. Часом просто роснука бере: треба випускати число, а матеріялу ні звідки. Доводиться самому або удвох написати цілий номер. А це мене мучить, бо один чоловік негоден добре всього зробити: подивися—і там чогось бракує, і то зле, і того нема... Жадної моральної підпори. Пишу листи, звертаюсь на всі боки, благаю, даю теми... І що ж, виду маєте, з того? Ціле нічого! Одні мовчать, не відповідають навіть на листи, а другі хоч обіцяють, та нічого не присилають. По де-яких місцях на Україні зав'язалися навіть комітети, щоб збирати матеріал до „R. R.“, та ті заходи знов таки скінчилися на самих добрих замірах. Так гірко почувати себе самотнім. Часом кажеш собі: по що ти мучишся, чоловіче? Плюнь на все і струси порох з ніг твоїх. Але не можу. Що б там хто не казав, а я надаю велику вагу такому органу, як наш. Бо, прошу вас, що про нас знала Європа? Хто опріч Драгоманова писав про муки пригнобленого, зневоленого, занедбаного народу? Майже ніхто. А тепер заговорили. Видатні вчені, громадські діячі, поважна преса—підняли голос, повний обурення на гніт України, зацікавились невідомим досі великим народом, його минулим, теперешніми злиднями, його літературою. Візьміть хоч би нашу анкету про указ 1876 р: вона випала світло. Скільки чільних, загально відомих людей сказали своє слово, слово авторитетне і сильне у тій справі та винесли її на європейське форум. У нас є гадка видати анкету окремим виданням в перекладі на україн-

ську мову, щоб зробити її більше доступною для українців. Як бачите, ми зацікавили Європу, але чому не могли збудити інтересу до „R. R.“ серед українців? Невже це їх не обходить? Чому ніхто не хоче бодай морально підтримати наш часопис? Скажіть, яка причина?”

Він зупинився. Нижні щелепи випнулися у нього трохи наперед, лице стяглося, а очі дивились на мене з подивом, гострі і блискучі.

— Болить мене така байдужість українців, говорив він далі, коли ми рушили, а ще більше дошкуляють неприязні відносини до мене й до „R. R.“ наших таки Галичан. І звідти я не маю помочи, самі лише докори. Одні докоряють, що я не вмiло редагую часопис. Нехай і так. Так скільки я наробався: голубчики, візьміть хто на свої плечі отой тягар, докладіть умілих рук. Ніхто не хоче. Другим знов не подобається, що в „R. R.“ ми пишемо переважно про Україну, (россійську), а не про галицькі кривди. Це не зовсім правда, бо ми таки містили статті про Галичину, а коли мало, то знов таки тому, що з Галичан ніхто нічого не пише. Інші кажуть: зачепився за указ 1876 р. і за ним нічого не бачить, товче одно. Правда, товчу. Звалити його — велике завдання. Коли люде почали довбати Сімплонський тунель — ніхто не зражався тим, що то робота довга та одноманітна, всі мали одну мету — продовжати хід. Скільки я маю листів з Галичини, в яких мене попросту лають. Рідко хто з Галичан передплачує часопис: то писане, кажуть, не для нас, а для європейців, — нехай європейці й читають...

— Вам подобаються краватки? перепиняв він себе. Зайдіть до склепу, купіть собі пару. Я вже докучив вам...

— Але ж прошу... я слухаю...

Ми йшли далі, оглядали місто, заходили до магазинів, але розмова крутилася коло тої ж теми. Очевидячки видання „В. В.“ і все, що відносилось до тої справи, було болючим місцем у Сембратовича, глибоко зачіпало його і він не міг мовчати.

Коли ми заходили до кавярні, він зараз накидався на часописи, і коли знаходив якусь замітку або статтю про Україну, скомпоновану здебільшого на підставі матеріялу, друкованого в „R. R.“, очі йому світилися з радості, він перечитував її мені — і знов ми говорили про те, як би краще поставити видання.

Мені ~~нічого~~ було, що він оддавав мені сливе ввесь день, бо я знав, що втрачений час він мусів надолужити роботою вночі. Опріч того вдома лишилась сама хвора жінка.

— Ідіть до-дому. Я знаю, що у вас є пильна робота.

— Е, то нічого, яюсь дам собі раду. Побіжу хіба на хвилинку навідатись, як там жінка... За пару годин побачимось.

І він їхав на другий кінець міста, а за дві години знов вертався до мене.

Раз яюсь ми поїхали з Сембратовичем до Шенбрунну. Був прегарний, теплий весняний день. Блукаючи чудовими аллеями королівського парку, ми звели розмову на те, як Сембратович працює. День у нього був поділений на години, і кожна година мала своє призначення: перегляд часописів, редакційна праця, коректа, ділові візити. А знайомости в крузі німецьких журналістів у нього були дуже широкі.

— Найбільше часу займає мені листування з європейськими ученими та літератами. Мене попросту засипають листами. Тому потрібна історична справка, той прохає пояснити яюсь місьце з статті в „R. R.“, инший знов хоче мати якість потрібні йому інформації. І кожному я мушу одповідати широко й докладно, а це потребує часу, бо збути тогого ученого кількома словами я не можу. Часом на одну одповідь присвячую 3—4 години. Пишеш инколи цілі статті. Инакше бути не може, бо такі листи, не менче як друквані статті, підтримують інтерес до нашого народу в європейській журналістиці. Роботи маю багато, може навіть забагато, як на одну людину. Опріч того всього мушу ще заробляти на стороні, посилаючи дописи до німецьких часописів. Те, що маю з „R. R.“, не вистачає мені, бо у Відні життя дороге, а до того і в дома нещастя, як знаєте. Часом так мені тяжко, що ледве здержуюсь од спокуси, аби не піти куди до иншої редакції. Маю вже кілька пропозицій, що забезпечують мені добрий заробіток. Та чоловік усе думає: нехай, почекаю ще, потерплю, жаль кидати розпочату справу, хоч вона приносить б'льше колючок, ніж рож...

В Шенбрунні нас захопив дощ. Вертаючись до міста, ми таки добре промочили ноги. Сембратович став ще блідшим, покашлював, поскрипував. Я боявся, що він застудиться і намовляв швидко йти до дому, але він ні за що не хотів повидати вулиці.

— Я так рідко позволяю собі одірватися од роботи, що таке *dolce far niente* справляє мені правдиву приємність. Нічого мені не буде злого, я ще скоро не вмру...

За кілька день я виїхав з Відня. Вертаючись з своєї мандрівки в початку червня, я знов заїхав до Відня. Сембратович був якийсь блідий, втомлений, покашлював і все марив про подорож на південь: там він сподівався одпочити та набратись сил. Жінка його трохи поправила, встала з ліжка, і я міг на сей раз заглянути до нього в хату. Жив він доволі далеко від центру, на Gersthoferstrasse, в чистенькому, гарному помешканню. Там же була й редакція „R. R.“ Саме тоді, коли я зайшов до Сембратовича, од нього вийшов якийсь еспанський романіст (назвиська зараз не пригадаю), що дуже зацікавився історією Мазепи і за поміччю Сембратовича шукав потрібних до нового роману матеріалів.

Пам'ятаю, з якою радістю показував мені Сембратович листи відомих європейців: Б'єрнстєрне-Берисона, Бравнінга, Герца і инш. Особливо порушили нас сердечні листи шведського публіциста і посла до парламенту Адольфа Гедіна. Хворий, спаралізований дідусь лівою рукою писав довгі листи олівцем, повні зацікавлення і щирого співчуття до тяжкої долі України.

Я знов пробув у Відні кілька день, і ми сливе не розлучались з Сембратовичем. Він надзвичайно цікавився сучасним рухом на Україні (россійській) і вишитував у мене найменші дрібниці. Здавалось, він більше живе нашими справами, ніж ми сами. Він признавався, що його щось тягне на російську Україну, та слабкість жінки не дозволяє йому покинути її хоч би на недовгий час.

В кінці липня він був уже на півдні, в Льоврані, а 15-го серпня писав до мене звідти: „Дуже нездужаю на біль голови, нераз гадав, що треба буде збожеволіти. Моїй жинці трохи ліпше, але я почуваю себе не дуже добре“.

Тоді ж він прислав мені свою останню працю про Україну— велику брошуру п. з. „Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilization“ і дуже цікавився, яке вражіння вона зробить на Україні.

Останній лист Сембратовича до мене помічений 25 жовтня. Лист був писаний в діжку. Я ледве пізнав його руку, так тяжка хвороба змінила його письмо. По плевриті він переніс запалення

легень, що скінчилося сухотами та завело його, молоду 30-літню людину, до могили. Але лежачи навіть на смертельному ложі, він не забував дорогої йому справи і жалівся мені: „Почавши від серпня ми не дістали з України а ні одної дописи. А нам треба особливо дописей з поля історії, літератури та біжучих вістей“.

За два місяці його не стало.

Але він стоїть у мене перед очима, з його блідим прозорим обличчям, допитливим поглядом, з його рухливістю та темпераментом справжнього журналіста, готового кинутися в бій в обороні дорогої для нього ідеї. І мені трудно погодитися з думкою, що того всього нема вже, що все те поглинула земля, байдуже, холодно, як щось непотрібне...

Та хоч зірка впала, за нею лишився довгий блискучий слід...

М. Коцюбинський.

Чернігів.
Січень 1906 р.

3 днів журби і гніву

1904 — 1905.

I. Криваве марево.

Криваве марево стоїть
На сході хмарою грізною,
Тремтить, і міниться, й дріжить,
І криє сонця світ собою...
Там другий рік іде війна...
Там кров і смерть, безодня горя...
А дома—темрява страшна,
Народне горе глибше моря...
Криваве ж марево стоїть,
Тремтить, і міниться, і грає,
То щезне враз на хвилю, мить,
То знов ще більше напливає.

Страшний, важкий, проклятий час,
За всі гріхи минулі кара!
Ота страшна кривава хмара
З ума зведе, задушить нас.
І чую я, як слізною моле
Глухий, пригнічений мій край:
„Повітря свіжого, о доле,
Повітря свіжого нам дай!..“
Повітря... Де ж його узяти,
Як мури скрізь кругом стоять,
І їх сини твої зламати,
Немов святиню, не хотять?!..

II. Безголов'я.

Пожежа!.. Гвалт!.. Горить!.. Рятуйте!..“
І ту ж хвилину, тую ж мить
Господарь сам біжить гасить
Огонь. І вгасить. Не дивуйте:

Він зна, що як не вгасить сам,
Все піде димом к' небесам.
Але знялась війна на сході,
Страшна пожежа почалась
„У нашій не своїй“ господі,
І ні єдина не знялась
Свята рука, щоб загасити
Отой огонь несамовитий...
Нема кому обрятувать
Народу темного господу,
А він—од заходу до сходу—
Одвіку привчений мовчать.
А раб безмовний—не людина,
Гарматне м'ясо тільки він...
І жруть його гармати й міни
Серед Манджурії долин,
І нікому обрятувати
У час оцей, у час проклятий.

III. В і с т и.

Що день, то все чорніші вісти...
Мов крюки чорнії летять...
Летять і крячуть, мов хотять
Неситі птахи їсти й їсти.

Чого вам, чорні?.. На війні
Багато м'яса єсть і крові,—
Хиба не ситі ви?—„Ой, ні!
Ми все поїли і готові

Вже знову їсти!..“ І летять,
І хижо крячуть чорнокрилі,
Пів неба сіткою укрили
І день блідий ще більш темнять.

IV. Л і л е ї.

На лілеях ніжних
Очі я спиняю
І у білосніжних
Правдоньки питаю:

„Ви скажіть, чи буде
Кров ще довго литись,
Чи вже мусять люде
Нею скоро впитись?“

Жду. Та не сказали
Правдоньки свої
Тільки мов пов'яли
Враз бліді лілеї.

V.

Там, на сході, гармати грімлять...
Там, на сході, зарившись у нори,
Під той гуркіт і сплять і не сплять
Сю хвилину брати наші хворі.

І їм сниться у мріях важких
Під той гуркіт і галас завії
Край їх рідний, що викинув їх
На погибель, на муки тяжкії.

І у сні тім шепочуть вони:
„Будь ти проклят, коханий наш краю,
Теплий краю, широкий, ясний!
Будь ти проклят, опричників раю!

Бо як гнали сюди нас на смерть,
Не промовив за нас ти і слова,
Хоч і віра у тебе Христова
І сльозами налитий ти вщертї!..“

VI. Рабська війна.

Там воюють раби проти вільних людей
За немиле їм діло,
І не вирветься крик з їх холодних грудей:
„Гей, до бою стань сміло!“...

І біжать ті раби, мов отари овець,
Перед вільним народом...
Бо з принуки боєць—то нікчемний боєць,
Хоч герой будь він родом.

VII. Криваві сні.

Червоним, сонечко, ти встало,
Мов снилися криваві сні
Тобі всю ніч. І розігнало
Ти сонні хмари, і вони
Тікали, мов несамовиті,
Від тебе геть, у кров залиті.
Скажи ж, о сонечко, мені
Ти слово правди нелукаве:
Було побоїще криваве
Сю ніч в Манджурії, чи ні?

Мовчиш ти, ясне, тільки вгору
Помалу-малу гордо йдеш,
І все блідієш, і стаєш
Огнисто-ясним, саме в пору.
Так то був сон, і він минувсь.
Бодай же знов він не вернувсь!

VIII.

Куди завів ти нас, москалю,
Чого ти й сам туди пішов?
Поглянь, весь край поник від жалю,
Понявся сумом та печаллю,
А ти і досі ллєш ще кров
Свою і тих, кого до бою
Узяв в чужину за собою.
А дома ниви та лани
Стоять несіяні, і вдови
Торби узяти вже готові
І йти в старці... Але вони
Принять до себе їх не згодні,
Бо і сами давно голодні...

М. Чернявський.

За пашпортом.

У Спасівку раз мені в волость треба було. Іду. На дворі було так гарно: сояшно, тепло... У волості й вікна́ були поодчиняні, аж двоє. В одно писарь оселедець укутував, у друге—сторож графин виполіскував. Підхожу ближче. На східцях сидить парубок якийсь, похнюпивсь і не зворухнеться.

— Здрастуй!—кажу.—Не знаєш, тут старшина?

Він мов аж жахнувся, підвів голову, подививсь-подививсь, та й знов похнюпивсь. Смутний, худий, загорів, ніс полупився... Та ще й зодягнений... Чумарчина в дірках на йому, картуз аж рудий—виношений такий,—коліна поналатувані, чоботи стоптані... аж жалко дивиться на його. А й парубок би нічого: і брови чорні, і усики є, і чуб кучерями, і стан козачий.

— Старшина тут?—знов питаю його. Він уп'ять глянув на мене.

— Що?—каже, а далі:—нема.

— Значить, подождать,—кажу,—треба,—та й сів коло його. Мовчимо. Як ось він плюнув, та сам собі:

— Іди, хто його зна куди й що!

— Та куди „йди“?—питаю.

— Та на той край... Та не був зроду, та зайди, та сам...

А треба йти... Ех, життя!—та й рукою махнув.

— Чого?—кажу.

А писарь у вікно:

— Робить, видно, не хоче.

Утерсь після оселедця й вікно зачинив. Парубок аж очима заморгав, ніби плакати хотів. Потім зробив так, мов ковтнув що, осміхнувся і каже:

— Робить не хоче,—от пече... Що я з самого малечку роблю. Мати як померли, та батько як узяли жінку другу, так я... по наймах усе.

— Такъ ти вже взнав,—підохочую його.

— Куди твоє діло!—каже.—Було й вола налігать не достану, а ще й по ріллі спотикаюсь,—оремо... Та ще босий, та ноги поб'ю, поколю було, та порепаються... Та приїдеш з поля, то діти хазяйські, як поросята годовані: пустують, ячать... А в тебе й се й те болить, та не хвались, що й болить, та чи сьорбнув борщу, чи ні, та мерщій на ніч жени... Та й виразки зав'язать не вспієш... Було!.. А й тепер, бач що!..

Парубокъ показав долоні. Вони були такі порепані та в пухирях. Осміхнувся та й знов:

— Бач що... от і „робить не хоче“. Що й оце я як робив у пана, так!..

— У якого пана?

— Та он що за Буланого Рудкою... що до пані пристав... Він з міщан, кажуть... Та оце я був у його. Ну, вже й пан, або й пані... гірші за собак. Терпів, терпів, а це вже й нікуди. Де ж пак,—парубок присунувсь до мене ближче,—де ж пак: оце ж молотять у його, та машиною... Та як попомотаєшся день, та так же втомишся, так утомишся, що впав би на колючки, то й на колючках би заснув... І от повечеряли позавчора, мощуць спать... Коли прикащик: „Е, ні,—каже,—жени воли пасти“... Ну, я ж прямо, як варений... Жену... Очі зплющуються, голови не здержу, ноги, як не свої... Сів на горбику, та не зчувсь, як і задрімав. Прокинувсь... Сюди, туди,—аж воли мої в гречці, трохи не з півгонів так і попсували. І, лихо!.. що ж це буде!—млію душею. Коли так як у снідання в добре йде прикащик до молотілки. „Ходім до барина!“—каже. Пішли. Він з нею у садку похожає.—„Ти на що,—каже,—падлець, гречуху збив?“—„А як я вморився,—кажу,—спать хотілось“.—„А, господин який,—спать хотілось!.. А деньги я тобі на що плачу, на що плачу?“—Та як виважить долоню, та як морсне по виду мене...А вона: „І, мерзавець!.. Він уже й без того противной мені: скида снопи раз, а я прохожу, а он і за хуражку не узявся“. Та й губи запишала. Пан до прикащика: „Молодець, Савастян, що доніс,—на штани наберемо. Запиши ж за місяць з його, за місяць одвернем“. Пі-

шов я... Тут роблю, а там важко так мені, злість така бере мене... Як же, думаю, що я таке? віл? Он він по пиці мене, грішми доріка мені, або... за хуражку берись, хоч і світу не видно тобі... Хай вам лихо, думаю... хіба тільки й світу, що в вас? Кинув вила, за чумарчину,—хода! Іду поз пана: „Дайте ж,—кажу,— хоч за півмісяця, коли за місяць одвертаєте“... А я за півтора не получав од його.— „Нікаких півмісяцей“,—каже.— „Ну, так Бог з вами ж,—кажу—буду аж у Чорноморії“.— „Харашо, харашо,“— каже. Я й пішов. Оце ж, думаю, пожаліюсь батькові та поражусь: чи таки й справді—у Чорноморію, чи мо поки що дома побуду, попарубкую на волі.

Парубок схитнув головою.

— Ех,—каже,—як я хотів дома побуть... на вечерниці походить!...Що, ось уже призов перейшов!... Прихожу. Півдня як раз. Слухаю: гомін у хаті. Пристояв у сінях. Мачуха на батька: „Хоч би чи олійки, чи рибки купив, а то ж,—Господи, який той борщ! Чим ти годуватимеш дітей тих?... Що ти за батько такий?“ А батько: „Та хай твоєму чорт батькові з дітьми з твоїми!... За віщо я куплю?“ Увіхожу. Батько сердиті, сердиті... стоять, часник чистять. Над борщем мачуха сидить, сльози втира й дитину запаха ріпкою. Коло неї ще сидять четверо, по місці ложками ганяють.

Тут саме підійшов до нас чоловік якийсь у брилі, поспитав старшини і те ж сів коло нас. Парубок притих.

— Ну та що?—питаю.

— Та що ж... Увійшов, а батько живо: — „Ага, мо грошей несеш?.. давай!“ Мовчу я, що тут казати?—думаю, а далі: „Ось які, тату, гроші“... Та й почав їм усе, як було. Мачуха слухала, слухала, потім: „Лихо, та й годі!.. Це вже робить не схотів, годить не схотів...це вже й його годуй“. А батько: „Так що ж оце буде?.. Ступай, сякий такий сину, проси!.. роби!.. годи людім!.. Жить треба!.. жи-и-ть якось треба!“ Та за качалку, та за мною!... Подався... Сів у бур'яні, та й... сам не свій... Отак, пожалівсь, думаю. „Проси ступай“... За віщо я проситиму? Значить, отак зневажають тебе, отак знущаються з тебе, а ти ще й проси!.. Ні, думаю, не буде цього... Н-не буде! В Чорноморію завтра, непременно!... Сижу, поглядаю на сонце: коли б скоріше!.. Коли, стій! Як ще й у Чорноморію? У мене ж ні ко-

пійки. Оце так!.. Та вже й смеркло. Місяць зійшов, на вечерни-
цях співи, регіт, а я... Пішов у хлівець, ліг... Перекидаюсь: що
робить? де взять? Позичить?.. Так у кого ж? хто повірить го-
лякові?... Треба каптанок заставлять... Увікравсь у-ранці в хижу,
зняв з жертки — сім рублів стоїть — достав п'ятеричку... Та це
аж сюди... Коли б старшина та пашпорт узять.

— Хай Бо' помага!—обіззавсь дядько.

— Спасибі!.. Так ото так воно тут... А це ще й туди забе-
рись, та ще протів зіми, та ще як роботи не буде... Ех, життя,
щоб його!.. —Та й знов махнув рукою й похнюпивсь.

А чоловік йому:

— Не бійсь, хлопче, оце то й іти протів зіми, щоб ти знав.
На зіму всяке додому, а там же... як би ти знав, скільки ско-
ту того, овець!.. Куди твоє діло!.. Оце то й іти!..

Парубок підняв голову та так дивиться на його. А він:

— Куди твоє діло!.. Чи воно старшина ще не скоро?.. За-
курить би:..—винняв люльку з кишені, кресало. — Куди твоє
діло!.. Оце то й іти... протів зіми... скоту того, овець!.. Не
бійсь, чуєш!.. Я вже водив старців там, знаю...я...знаю, чуєш...
Куди твоє діло!.. Та там бува що попадається добре, так і зна
його морока!..

Закурив і почав:

— Як був я ще парубком, та зімував раз... там же таки.
Ну, вже ж і на людей на добрих налучив!.. Семня невеличка:
дід, баба та дочка Маруся, та десятин двадцять землі в їх. Ну,
вже ж що добре й було, так і зна його!.. Попоробив трохи,—
оддихнув... А харч?.. у нас і на Великдень такої нема: м'ясо
тобі, молоко тобі, прямо як кабанові!

Парубок слуха вже, слуха, а дядько своє провадить:

— Завів тоді й я ряшку,—куди твоє діло!.. прямо як решето!..
А шия... хоч обіддя гни, отака-о!..—Дядько показує, яка була
шия, яка ряшка, а парубок аж осміхнувсь:

— Так там,—каже,—і молоко й м'ясо дають?

— Куди твоє діло!.. По саму зав'язку!

— Що ви думаете!—дивується парубок.—А тут галушки,—і
в пельку не вб'єш.

— Ото-ж бач, а там... е, там,—куди твоє діло!.. там живо
ряшку наб'єш.

— Та коли б... коли б дав Бог!—осміхається парубок.—А то тут... підтягло мене,—і дівчата гидують: халера, кажуть.

— От бач, а там,—куди твоє діло!.. Як би ти знав, що ще мені з дочкою було з хазяйською!.. Ото-ж, побув я в їх,—зробився таким парнягою... Вона й помітила—зачіпать почала: оце як іде поз мене, та усе мов ненарошне, та й зачепить, рукою, або що, та й зачепить... Та так тими очима й поведе, та ще й осміхнеться...

Парубок почервонів, та аж рот роззявив та слуха.

— Та ще й осміхнеться... А я... не посмію ніяк. Ти он хазяйська дочка,—думаю,—та сьак, та так, а я що таке?.. А то перевертаєм сіно раз, та випало так, що з нею вдвох тільки. Ось оддихать посідали. Вона взяла квіточку, та хвось мене, а я одваживсь та й її. Вона тоді до мене так близенько... та й дивиться в вічі мені, та й дивиться, а далі: „я... люб—лю тебе.“

Тут парубок аж губу лизнув. А дядько:

— Ну, й нічого. Не знаю, що вже вона своїм казала, тільки після того старий давай натякувать мені: „Лехко дихать тобі, каже, уже не зажаліємось на тебе: ти й правдивий, ти й роботящий, ти й хазяйливий... Як би нам Бог приймака такого до Марушки послав!..

Далі дядько тільки головою схитнув. А парубок так радісно:

— Так там... і... і з наймитів—ось хоч би й я—приймають?..

— Ого, чому ні?—каже дядько.

А я до дядька:

— Та й як ваші приймає?

Дядько почухав під брилем.

— Ех,—каже,—скушено мене... скушено, бодай їх чорт батькові! Повіз пшеницю у город та дала морока земляків побачить Ну, звісно у погріб... Ну, звісно... поналигувались, як... бодай їх чорт батька налигувавсь!.. Без копійки вернувсь. Не вшанувавсь, знаєш.

— Ну, мене не скусять!—аж крикнув парубок, почервонів, та аж з місця схопивсь,—мене не скусять! Я яко мога... коли б дав Бог... буду шануваться!—І знов сів.

Далі дядько розказував, як старі не злюбили його, як рощитували та як дочка плакала за ним. А парубок уже й не слухав нічого. В йому, видно, або надія ворушилась, або що, бо

й не всидить ніяк: то так сяде, то так, ногу то простягне, то на коліно поставить, то сюди, то туди гляне і оце мовчить, мовчить та так ні з якої речі:

— Я буду шануватися... коли б дав Бог!.. І... ну, як же воно, як ото чоловік—хазяїн?.. земля в його... як воно?.. Та й батько ж зрадіють тоді!

Або погладить усики, скине картуз, погладить чуб і те ж:

— Як же воно, як люб... хе-хе... як любляться ото?..

Як ось приїздить старшина. Не вспів ще й з воза встать, як він до його, картуз з голови та так весело:

— Здрастуйте!

— Здоров,—каже той,—чого тобі?

— Пашпорта, господин старшина...

— На що?

— Піду... далеко... аж на той край, --показав рукою, ще й засміявсь.

Старшина насупив брови:

— Обожди—каже—ти... твоя як хвамілія?

— Павло Грищенко.

— Що?.. Грищенко, кажеш?.. Нікаких же пашпортов!.. Твій барин заявленіє дав не видавать такогого. Ти самовольно пішов од його... Свиня!.. Роби ступай!

Парубок уже ні слова, ні пів слова. Стоїть, як скам'янів, та побілів—побілів.

І вже не скоро, дивлюсь, поклигав кудись, як неживий.

Архип Тесленко.

Україна і Європа.

(Українська справа в європейськiм освiтленнi.—Впорядкував i видав Василь Яворський. Вiдень. 1905 року).

Уже давно, починаючи з М. Драгоманова, більш серйозні діячі дійшли до тієї думки, що треба весь культурний світ познайомити з Україною, з її народом, її історією та літературою, а разом з цим винести на широкий всесвітній суд справу про важке, аномальне становище українського народу в Росії. Але аж до останніх часів ця важна справа стояла на дуже непевному, не міцному ґрунті. Окремі люде писали та друкували статті по всяких закордонних газетах та журналах. Статті ці звертали на себе увагу окремих учених та письменників закордонних, та й тільки... На певний шлях ця справа вийшла тільки після того, як у Відні, заходами головним чином небіжчика Р. Сембратовича, засновано було двохтижневий журнал „Ruthenische Revue“.

Про діяльність самого Сембратовича ми вже подавали звістки в першій книзі нашого місячника. Тут хочемо довше спинитися на одному інтересному моменті з цієї діяльності.

Найбільше симпатій до українського народу виявилось після того, як редакція „R. R.“ видрукувала текст заборони 1876 р., що засуджувала на смерть українську літературу. На сповіщену від редакції анкету про цю заборону прислали свої відповіді учені, письменники та громадські діячі мало не з усієї Європи. Таким чином, справа українська перестала бути тільки хатньою справою російської держави, а придбала характер загально-європейської справи. Колись, як зовсім справедливо каже д. Яворський в передмові до українського видання анкети, вороги кричали на весь

світ: „не было, нѣтъ и быть не можетъ никакого малорусскаго языка“,—бо знали, що не стрінуть досадної відповіді в цивілізованім світі. Тепер становище одмінилося: „Українці,—читаємо у французькій газеті „L'Humanité“,—увійшли в зносини з иншими народами через видавництво „Ruthenische Revue“. Тим-то українська справа стала де-далі все дужче виринати неначе з-під землі перед очима цивілізованого світу. І ось чужинці стали знайомитись з новим для них народом та його історією“ і виступати з своїм смілим, правдивим словом в оборону його національних прав.

В книжці д. Яворського, про яку ми зараз говоримо, зібрано та передруковано з „R. R.“ і инших закордонних журналів погляди кращих європейських учених, письменників та громадських діячів на заборону 1876 року. Тут ми зустрічаємо імена: шведського публіциста і парламентарного посла д-ра А. Гедіна, відомого англійського вченого, проф. Оскара Бравнінга, німецького поета Йоганнеса Шляфа, Маріо Рапізарді з Катанії, відомого французького публіциста, що був уже двічі міністром, І. Гійо, Ван Еедена з Голландії, відомого соціолога д-ра Ф. Опенгаймера, проф. Джузепе Серджі з Риму, проф. П. П. Фредеріксена з Копенгагену, норвежського поета Б'єрнст'єрне Б'єрнсона, проф. А. де-Губернатіса, проф. Е. Гассе, посла до шведського парламенту В. Ваврінського, проф. Г. Бухгольца, проф. А. Леруа-Бол'є, Фрідріха Баєра, посла до шведського парламенту д-ра К. Г. фон-Шеле, посла до німецького парламенту Г. фон-Герляха, французького публіциста Жоржа Вайля, відомого соціолога д-ра Фрідріха Герца, славетного критика Георга Брандеса та инших.

Не маючи змоги більш-менш докладно зупинитись на поглядах усіх цих авторів, ми хочемо зазначити тільки найголовніші, найцікавіші за-для нас думки, які вони висловили.

„Мова,—каже д-р фон-Шеле,—для народа те саме, що дихання для одного чоловіка. Як без дихання не може жити ні одне створіння, так і не може істнувати ціла нація без вільного, неспинюваного вживання своєї рідної мови“ (17 бік). „Бажати зберегти свою мову,—каже проф. Серджі,—значить хотіти зберегти свою душу і разом з тим характер національного життя. Бо мова є виразом думки і почувань не тільки одиниці, а і всього народу. Чужа, накинена мова нагадує рух, що його зроблено з наказу.

Він не виходить з волі та прямування народу і тим нівечить і фальшує душу“ (11 бік).

Розуміючи так значіння рідної мови за-для кожного народу, кращі учені та письменники європейські повинні були цілком негативно віднестися до заборони 1876 року. „Заборона з року 1876—це немов та коса, що калічить шляхи думки і почування людського, усе духовне життя і вузли спільного життя“,—пише проф. Серджи (бік 12). Проф. Бухгольц не розуміє цього закону, не бачить в ньому мети. На його думку, історія показує, що „національності нема змоги знищити законами та адміністраційними наказами“. Не наводимо поглядів інших авторів на сю заборону: всі вони висловлюються проти неї, виявляючи думки ще гостріші, ніж ті, що зараз тут подано.

Свою думку про заборону 1876 р. закордонні учені та письменники опірають на шкодливості не тільки за-для самої Росії, але і для всієї людськості політики денационалізації. Дуже гарно про це пише д. Адольф Гедин. „Змагатися денационалізувати багатоміліонний народ,—пише він,—значить змагатися зробити цивілізації незліченну втрату. Силоміць накинена одноформність убиває інтелектуальну незалежність, живучість моральних сил, яким традиції довгого історичного розвитку надають особливий характер. Це—занапащення одного з творчих багатств людської культури. Всесторонність, вільний ріст, вільний розвиток всього того, що творить націю, дають їй спромогу працювати для загального добра цивілізації та для людського поступу. Одноформність ніколи не буває стежкою до розвитку цивілізації, хіба що відноситься вона до зверхніх річей, як—до комунікації, монети, міжнародних санітарних підприємств, умов, що мають на меті підтримувати винаходи і т. д. Але коли діло іде про вищі прояви національного життя, про ідеали національної віри та змагання і про інші духові добра, про спосіб розуміти громадянське життя і про форму, в якій це життя проявляється,—тоді одноформність приводить за собою менш чи більш скорий загиб національної живучости“ (7). Тим то,—як каже д. Франц Оппенгаймер,— „нарід, що бореться за свою мову і окремішність, бореться вкупі з тим за культуру і щастя всієї людности“ (11).

Розуміючи добре всю шкодливість політики денационалізації за-для культури всього світу, учені та письменники європейські

рішуче висловлюються проти такої політики. Д. Едуард Ваврінський пише: „Si vis pacem, para bellum—так каже давнє політичне євангеліє бруталности і гніту. Проти цього ми протестуємо—словом і ділом. Si vis pacem, para justitiam et libertatem—це євангеліє теперешности, а передовсім будущини“ (14). Д. Фредрік Байер наводить у своєму листі постанову, з приводу політики денационалізації, конгресса прихильників миру, що був зібраний у Римі дня 16 листопада 1891 р. „Конгрес, — читаємо ми, — має таку думку, що в державах, зложених із різних національностей, за той час, поки ці національності не живуть під самоврядуванням, уряди зможуть забезпечити мир з-окола і в середині держави тільки тоді, як вони будуть, як у Швейцарії, рахуватися з етнографічним характером і розвитком цих національностей по закону вольности і справедливости“ (17).

Маючи на увазі російський уряд і бажаючи довести йому, оскільки шкодливим за-для інтересів Росії може бути примусове обмоскалювання менших народів, учені та письменники європейські не мало говорять і про значіння політики денационалізації за-для Росії.

Д. Оскар Бравнінг пише: „Ми стаємо свідками росту великих імперій і творення великих політичних спілок, але, на мою думку, такий рух може розвиватися тільки тоді, як укупі з ним не робиться, за-для обережности, перешкод існуванню малих політичних спілок. В дійсности воно річ доконечна, щоб такі малі спілки мали ще більшу індивідуальну силу рівномірно із більшанням цілої держави. Історія вчить нас на багатьох прикладах, що там, де цьому не давано ваги, нещасливий результат є неминучий (7). Цілком поділяючи думки, що висловив Д. Бровнінг, д. Шляф додає од себе: „Державний організм тільки тоді має найвищу культуру, коли складається з сильних і самостійних індивідуумів і творить з них вільну й тісну злуку“ (8). Озиваючися вже просто до Росії, д. Гійо говорить: „Будучність Росії я бачу тільки в зміні її організації: на місці централістичної автократії повинна настати федерація. Це—неминуче, що всі російські провінції мусять об'єднуватися в особі одного царя; але централістичний режим повинен уступити з огляду на ці різні народи, що живуть на цій території, яка зветься російською імперією... Це

більше звужувати кайдани, що від віків обмотують поневолені народи, це—не спосіб зробити Росію дужчою і зберегти її салу... Царський уряд повинен завести компромісове правління всіх народів, що живуть у Росії“ (9). Д. Фрідерексен називає політику денационалізації нерозумною, каже, що не розуміє, як може вона існувати. „Така політика,—на його думку,—мусить витворювати зростаюче невдоволення і неминуче відвертати народ від Москвалів“... (12). Д. Фрідріх Герц вважає політику денационалізації некористною навіть і з політичного погляду. „Метою цього діла (заборони 1876 р.) було певно винародовлювання українського народу. Хто навчився розуміти історію, той мусить, не оглядаючись на сумне становище річей, усміхнутися над такою наївністю. Найпевнішим способом збудити який народ з летаргії є гніт його національної індивідуальности... І український народ шляхом боротьби з гнобителями розів'є свої багаті духові та моральні сили, які зроблять його достойним зайняти місце в ряді культурних народів“... (19).

Такі думки висловили з приводу анкети про заборону 1876 р. кращі європейські учені, письменники та громадські діячі.

Нічого, здається, й казати, що ця анкета має дуже велике значіння за-для нас—українців.

„Ця анкета,—як цілком справедливо завважає д. Яворський,—це історичний документ, це суд культурного світа над некультурністю і варварством“ (3). Особливе значіння цієї анкеті надає те, що вона „не є осуд одної політичної партії, ані якогось ворожо проти Росії настроєного народу“ (20).

Таким чином українська справа перестала бути домовою справою російської бюрократії,—український народ придбав право говорити до всієї Європи,—а з Європою не може не рахуватися навіть і російська бюрократія. Це—безперечно значний прибуток.

Але цей прибуток ставить перед українським народом і досить не легкий обов'язок. „Нам треба пам'ятати,—каже д. Яворський,—що коли ми раз звернули очі Європи на наш народ, коли цивілізований світ слідить за нашими змаганнями, нашою боротьбою, нашим поступом, ми повинні виступити з честю, яко нація, що уміє відповідно формулювати свої культурні змагання, свої постуляти, що розуміє свої життєві потреби. Досі не чув ніхто про

постуляти Українців у Росії, а ті постуляти, про які знаємо, дуже скромні. Само знесення указу з 1876 р. не zapewнить нашого культурного розвитку, нам треба українських шкіл—не тільки народніх, але й гімназій та університетів; нам треба національної автономії. З такими бажаннями повинні ми виступати отверто й енергічно“ (4-й бік).

В. М.

У шахті.

Мокро і темно, немов в домовині,
Випало кайло із рук.
Дихати важко, ломота у спині,
В голову болізний стук.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло—
Довбай!

Думка єдина: спочити хвилину—
Сили нема довбонуть,
Добре б піднятись та випростать спину,
Свіжим повітрям дихнуть.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло—
Довбай!

Пізно чи рано? ще довго робити?
Тягнеться час той, мов рік.
Дайте спочити, спочити, спочити,
Дайте заснути... навік!..
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло—
Довбай!

С. Черкасенко.

БАТЬКО.

Нарис.

— Таточку, таточку, слухай! Чуєш? Вони вже близько... Глянь, глянь! Вони вже запалили дім проти нас... Зараз і до нас, зараз до нас... Таточку, в мене в голові все перевертається... Таточку, тут під під серцем у мене... Так холодно-холодно...

І малий Соломон близенько притулився до свого старого тата. А старий Лейзор пригорнув до своїх хворих, старих грудей худенького сина, і прислухаючись дивився на вулицю крізь вікно.

Там, по той бік вулиці невеличкого міста вже палав будинок, у якому до сього останнього часу мав собі притулок його приятель, старий Ной. У того Ноя було аж одинадцятьоро дітей... Бідний, сивий, старий Ной!

Крізь шибку видно було, як палахкотіло полум'я, як вилітали з вікон, дверей всякі Ноеві речі.

А біля тих вікон та тих дверей Ноевої хати стояла, бігала, ревла, реготалась дика, осатаніла купа людей. Над головами сього стовпища гойдалися киї, залізні ломи, шматки заліза.

Купа звірів-людей ревла, рділа та йшла далі та далі.

От-от запалає його, Лейзорове старе гніздо... от-от запалає!

— Таточку, таточку!—несамовито вже кричить хворий Соломон.

А старий Лейзор немов-би й не чує...

Широким, впевненим, спокійним поглядом пильнує він, як наростає і все вище та вище, до самого неба, до ніг Іегови довічного, могутнього підіймається полум'я, Ноєва жертва.

О! він, Лейзор заспокоєний через те, що знав він добре, що цей час настане, що кров його братів ще не раз, не два потече широкою, червоною, грізною рікою! Так казав великий пророк Іегови, а ті слова не всує промовляв посланець Живого навіки.

Він знав, старий Лейзор...

От зараз дивиться він на цей огонь, чує регіт, стогін, плач, почуває своїм старечим чулим серцем, що там, за стіною його хати от-от поллється кров його братів, його народу, як ще не полилась...

— О, бідний ти, народе мій! шепочуть його уста. Він чує цю кров, старий Лейзор, і от міцними, важкими обручами стиснуло йому душу, стиснуло... і дві краплини сліз старих, краплистих котяться вниз по обличчю в Лейзора.

— О, мій народе! О, люті ви звіри-люде!

Там десь на місті, в рядах оборонців-євреїв, його Роза, єдина дочка його.

— Великий Боже,—шепоче старий і не чує, не бачить, що хворий Соломон качається вже долі, і біла піна проступила йому на устах...

— Великий, сильний Боже!

Там, за вікном, ревуть, регочуться ті звіри-люде. Але чого ж се вони раптом притихли? Що таке? Дім Ноїв палає, а їх неначе і не видно.

Соломона б'є перехід, качається він долі, піна котиться йому з рота.

Лейзор укритий його своїм чорним халатом і глянув у вікно.

— О, Іегово могутній! Боже, ці нові євреї, вони безглузді!

— Розо, Розо!—несамовито скрикнув старий Лейзор.—Моя Розо!.. дочко моя, назад!.. куди ти?.. Верніться, годі вам, киньте зброю... це безум!

Се йде гурток озброєних євреїв, і через те на мить замовкли, зупинились ті, що ревли, сміялись. От вони стоять одно проти одного, стоять дві сили... Які неоднакові погляди в очах людей цих двох гуртків. О! ці безглузді, молоді євреї сміливо,

рішуче стали напроти темних воротів своїх... Вони вже вгору підвели свої пістолі.

— О, безглузді! Себе самих, всіх нас занапастите... верніть-тесь!—кричить несамовито, грізно Лейзор. І погляд Лейзорів тепер—пророчий погляд.

— Назад!—кричить до дикої юрби з гуртка озброєних високий молодий оборонець.

— Назад!—кричить нервово Роза.

І от стовпище здригнуло, подалось було, але в ту мить хтось раптом підняв залізного кия над головою того єврея молодого, що йшов попереду всіх. Щось хруснуло, подалось... і він упав...

— Назад, назад! Стрілятимем!—кричить знов Роза, кричать всі оборонці вкупі з нею.—А, ви так?! Дак знайте ж... знайте!

— О, Розо! Моя Розо!..—вже плаче Лейзор. Він чує зараз, що діється страшне щось, велике, дике, а запобігти лихові немає сили. Він благає.

— О, Розо, вернись... облиш, дочко моя!..

А Роза вже кинула пістоля. Помішалось все... Хтось плакав, хтось радів, сміявся... Сміялись і ревли, ревли, ридали, падали і вставали знову озброєні, розлютовані люде. Підіймалися вгору та важко падали на голови, на плечі, на спину тяжкі залізні ломи, кії...

І щось хрущало, ляскало, стогнало.

І кров лилась...

А старий Лейзор не чув, не бачив уже нічого. Добіг до дочки... Вона з риданнями страшними припала до вбитого чорнявого єврея.

Лейзор ухопив її, немов мале дитя, і біжить, утікає з поля крови з Розою в руках.

— Скорій, скорій... мигтить у голові в його.

Позаду стогнуть, благають, лютують і радіють, сміються й плачуть...

Лейзор не чує вже нічого. Все життя його тепер—ся дорога йому людина, і він міцно держить старечими руками свою Розу.

— Тату, батьку мій, пусти!—ридає, пручаючись і рвучись його дорога Роза.

— Розо, моя Розо!.. Годі, годі!..

На превелику силу добіг він з дочкою в руках до хати. Поклав її на ліжко. Вона не втихала, голосно ридала, кидалась до дверей, боролася з батьком.

Соломон уже прийшов до пам'яті і боязько, не розуміючи великими переляканими очима дивився на сестру, на батька.

— Тату! Пустити! Я повинна йти туди! Таточку, благаю тебе!.. Там його вбито... Сонце моє заховалось... Арона мого вбито... Лежить з розбитою головою, у власній крові... О... о... о... бризнула йому з голови, —на мене... Глянь! ось його кров на моїй руці, Аронова кров, тату! Ой... І от на рукаві, на грудях теж! Таточку, дай же ж мені на його ще раз глянути, один раз!..

Серце в старого Лейзора розривалося з жалю, але як, як же міг би він запобігти лихові?

— Розо, моя єдина Розо, заспокойся, дочечко, заспокойся! От уже не чути їх, певно вони розбіглись. Пождемо трохи, а там піду, знайду Арона і принесу сюди.

— Я зараз хочу... Там, у його в очах щось невимовно страшне... Я хочу зараз. Ой, пусти ж мене, мій рідний! Ой, пусти, мій батьку!

В цей час на вулиці, дійсно, немов притихли люде-звіри. Багато їх поранено, побито. Деякі, залякані пістолями, повтікали, розбіглись, але то був спочинок перед новою бурєю.

Роза все ридала, але вже тихше. Ввійшов довідатись де-хто з сусідів, молодих євреїв. Були тут деякі з оборонців.

— Де Роза?

— Тут, тихенько відповів батько.

— Жива?

— Жива, хвалити Господа великого, але ви йдіть, ідіть собі та не турбуйте... Вона в постелі зараз. Що там з Ароном сталось?

— Убито.

— Великий Боже! А все то ви—не стерпів далі Лейзор—безглузді! Наша доля, доля єврейського народу—терпіти, ждати!.. А ви? Забули ви, що сказав пророк великий, бо ви забули вже самого Господа довічного. Ви, безглузді, повстати хочете проти його святої волі і власними, нікчемними руками наважались захистити народ від карі Божої?! О ви, одважні! Ви тільки зана-

пашаєте себе сами. Попереду нас тільки грабували, а тепер ви зробили, що нас убивають. Гляньте, що робиться тепер?! Ви гинете сами й на смерть ви ведете всіх нас. Вже тричі на віку своєму збувся я всього, що мав, через погроми, а тепер ви хочете, щоб старий, нещасний Лейзор збувся ще й останнього свого скарбу моєї єдиної дочки? Ви повели були її на смерть, ви своїм безглуздям занастали її щастя, її Арона...

Роза давно вже підвелась на ліжкові. Великим, поширеним поглядом вона глянула на батька. Вороже, грізно блищали її очі.

— Батьку! Що ти кажеш?... Ти так не смієш говорити!— скрикнула вона несамовито і одно за одним полилися, горді, грізні слова її. В тих словах виливалась змучена до краю душа єврея, і виливаючись, розповідала свій старий біль, свою давню муку, важку, щоденну, невсипущу.

— Батьку! Невже ми, забиті, пригноблені, ми євреї, одвічні приймаки, не вже ж ми повинні покірно схилити голову, коли нас нівечать наші гнобителі? Кажеш, що ми повинні терпіти через те тільки, що твій пророк щось там таке казав! що твому пророкові снились якісь там чудовні сни...

— О, Розо, схаменись!

— Годі дурити нас пророчими снами! Годі вже засліплювати очі темному народові! Годі! Він прокинувся давно од великого сну. Він, батьку, цей новий народ, новий Ізраїль, він не гнутиме покірно своєї старої натруженої спини! Ні! він випростає її і, як велетень здобуде собі нового Сіону: волі, справжнього життя. І не в Сіон старий ваш піде він—ні! він тут здобуде собі прав вільного громадянина...

— О, Розо, Розо, схаменись, послухай!

А Роза нервово махала руками. І все далі та далі бігли одно по одному її слова, палкі, нервові, грізні і жорстокі.

Палко прислухався до тих слів Соломон, і в голові його все змішалось. І крикнути йому бажалося голосно, на весь великий світ, щоб викричати ту муку, яка посіла його маленьке чуле серце... Він, малий, хворий Соломон почував усією істотою своєю велику правду в словах Розиних жорстоких...

А Лейзор затулив уже вуха, що б тих речей не чути, вони вражали його в саме серце. О, він добре знав, що скаже

далі Роза, бо вже не раз чув ці нові слова нових синів свого народу. І серце в Лейзора старого краялось, і кипіла його душа...

— Що ти кажеш, Розо? Схаменись!

— Попереду нас тільки гнітили, намагались заховати од нас справжнє, людське життя, забороняли нам ходити по світу, дихати, а тепер уже вбивають нас, наших дітей, батьків, братів. У мене одняли моє життя, сонце моє, а я повинна мовчати? Проклинаю тих синів мого народу, що до цього часу гнули покірно, як раби, свою спину! Я кляню рабів і благословляю сильних духом, сміливих братів моїх, благословляю героїв! Піду за ними слідом! Піду, та й загину так, як мій Арон... О-о! Я піду...

І Роза заридала істерично, голосно-голосно. Старий Лейзор стояв немов прибитий.

— Що вона каже!? Сіон... пророк...

І от перед його очима встає осміяний... забутий святий його Сіон... довічний город. Сяє сонце...

Грають веселі ясні проміні сонця і г'ород, країна батьків кличе до себе Лейзора старого. „Потерпи ще... мало зосталося,—і знову зацвітуть оселі пишнії твоїх батьків“...

Лейзор стиснув міцно свою сиву голову руками і плакав, плакав за своїм святим, осміяним Сіоном.

Довгий, безкрайї шлях віків перейшли сини його народу. Терпіли, ждали, мучились, благали. І от уже мало зосталось. От-от дійшли б були, а „вони“, вони хотять залити кров'ю той шлях короткий... Схаменіться!—хотів би крикнути їм старий Лейзор, але він тільки плаче, тільки може плакати...

Але що це таке? Якись чужі, жорстокі люде... Відкіля вони прийшли та й галасують?

А-а... Це ті, з залізними ломами звіри!..

— От вона, та сама, братця, що стріляла...

І з ціми словами юрба, що раптом убігла в двері, вже тягне Розу з ліжка.

Лейзор усе відразу зрозумів та кинувся туди, до Рози.

Хтось з молодих євреїв підвів свого пістоля, але його вдарено по руці і пістоль упав додолу.

— Розо, моя Розо!—скрикнув старий батько, і відразу в його очас погас огонь, погасло марево Сіону. Він чує, як ридає Роза, він бачить, що його єдиную дочку, радість, утіху його...

— Віддайте ви мені її, віддайте!—благає він навколішках.

А „ті“ лиш заревли, зареготали.

Немов холодне, гостре вступило щось в душу Лейзорові, і він схопив пістоля—того, що впав з рук оборонця.

Щось стукнуло, хтось важко падає, але вже Лейзор нічого не чує і не бачить. Він стрелив ще раз, а з-за його плечей стреляли оборонці.

І був уже це не Лейзор, що гнув свою спину покірно. Ні! Се був пророк Сіону, але грізний, високий, сивий...

Юрба счезла. І коли Лейзор опам'ятався, то почув гострий біль у плечі.

На те плече йому схилилась Роза та тихенько плакала.

Тремтіла з плачу голова її та капала тихенько кров з пораненого Лейзорового плеча.

— Таточку, бачиш?..—І Роза підвела голову. В очах її стояли сльози, але сльози горді, сльози перемоги.

— Таточку, вірь нам! Ми здобудемо народові своєму краще, нове, ясне життя. І сонце, таточку, після сльоз наших, після крові засяє над землею так ясно, весело! О, таточку, вони прийдуть, вони повинні прийти до нас, ті дні нові вже скоро! І як легко буде тоді, радісно... І ми спочинемо тихо, тихо спочинемо. Ми пом'янем тоді всіх тих, що в боротьбі загинули...

Старий Лейзор притулив до себе міцно свою дочку єдину і в його очах світив якийсь новий огонь...

2 лютого 1906 р.

Л. Пахаревський.

Перша київська етнографічна вистава.

З 19-го лютого сього року у Києві, въ будинку городського музею, зроблено виставу з офіціяльним назвищем: „Первая киевская кустарная выставка“.

Мусимо зазначити, що ні зміст, а ні характер вистави не відповідає сьому назвищу. З більшим правом можна назвати її *українською-етнографічною*, бо споруджено її з річей, зібраних на території України і зроблених українськими руками. Звісно, з того домашнього промислу, який існує і у нас на Вкраїні, показано далеко не все.

Комісія, що улаштувала виставу, очевидно, звертала найбільшу увагу на ті вироби, де найбільше виявилась художницька творчість українського народу.

Виставу росташовано аж на 7 великих світлиць та на сходах у помешканню городського музею. Але матеріялу зібрано стільки, що з добру третину його довелось комісії сховати, бо не було де його виставити. Усякі світлиці комісія обставила річами, добутими переважно в якійсь одній губернії, і таким чином ці світлиці мають св'їй окремий вигляд, так, напр., друга світлиця дає речі з Київщини, третя—переважно з Подолії, трошки Волині та Галичини, четверта—переважно з Полтавщини і почасти з Чернігівщини. Але на всіх річах, зібраних з різних кутків України, лежить так багато чисто українського, що се дає нам змогу розглядати виставу не по світлицях, як це звичайно робиться, а по окремих відділах домашнього промислу і творчости нашого народу.

Почнемо з старосвітських виробів, наприклад, дуже цікавих українських килимів. Комісії пощастило набірати їх більше як

сотню; тут є вироби од самого початку 18 століття і до наших часів. Приглядаючись уважніше до сеї колекції, можна помітити, що деякі ознаки попадаються найчастіше в килимах старосвітських, а деякі—характеризують собою новітні вироби. Засновуючись на сьому, колись, може, можна буде зробити про цю частку з українських виробів більш менш певні висновки, а тепер тільки зауважим, що найпевнішою ознакою старосвітських килимів являється блакитне, або золоте поле (фон), з широко розкинутим по ньому малюнком із листя, квіток та „вазонів“. Бере на себе увагу одна улюблена форма квітки (щось подібне до „тюльпана“), що найчастіше попадається, як на килимах, так і на старосвітських церковних вишивках шовком, а також і на залізних церковних хрестах 17—18 віків.

З живих істот старосвітські люде сажали на килимах левів, ягнят, голубів, та якихсь фантастичних (мабуть „райських“) птиць. З часів царювання Катерини II на килимах, як і на інших тканних виробках, (рушниках) появляються двохголові орли. Попадаються, хоч правда і не так часто, килими, що мають на собі знаки впливу західно-європейської творчости, а своїми биндочками, „китицями“, визерунками нагадують вироби за часів Людовика XVI. Новітні килими бувають з самим різноманітним полем із досить дрібним та густо натиканим малюнком, виявляючи иноді більше смак українського панства, ніж народній. Такий орнамент росповсюжений найбільше в Київщині та в Полтавщині. Подолія ж, а надто в своїх південних повітах, має свій окремий характерний вигляд: орнамент на килимах у Подолії трапляється переважно з простих та кривих ліній, що складають із себе шестигранники, восьмигранники, зірки, кружала,—одно слово—всякі геометричні фігури. В III-й світлиці звертає на себе увагу розкішний килим, що на краях своїх має малюнок із побутових та військових сцен: єврей подає козакові горілку, карабінери на муштрі, фігура навколішках біля хреста і т. и.

Килими українські—ручної ткацької роботи, найбільше з вовни, один єсть стрижаний. Щоб окрашувати, вживались рослинні фарби: з дрочу—для зеленого та жовтого коліру, і з вільхової кори—для чорної фарби та всяких півтонів.

Старосвітський характер мають також і плахти,—їх і тепер ще багато виробляють у Полтавщині та в Чернігівщині.

Не можна сказати, щоб вистава показувала найкращі зразки плахт, хоч між розвішаними на виставі є чимало сього сорту виробів з дуже гарно підібраними кольорами; узор на плахтах—геометричний.

Найбільше зібрано на виставі зразків вишивання од найдавніших (XVII віку) і до наших часів.

Приглядаючись уважніше до всякого вишивання, можна помітити, що часом у якійсь місцевості люблять один колір, а в другій—зовсім инший. Так—південна частина Подолії зразу вражає темним (траурним) коліром свого вишивання, що складається із фігур геометричних. На Волині та в сумежних з нею повітах Київщини помітно нахил до червоного. Полтавщина кохається в ясних тонах, у вишиванню білим по білому. Київщина не має свого певного смаку і нахиляється то до одної, то до другої із сумежних місцевостей. Зеленого коліру на українських вишиваннях, опріч Галичини, майже не трапляється.

Про Галичину треба сказати, що там люблять самі гарячі, рибі фарби.

Що ж до характеру малюнків (орнаменту), то знов на підставі того кільки-тисячного матеріялу, який дає вистава, можна гадати, що старосвітський український орнамент у вишиваннях був рослинний: листя кленове, виноград, пивонія, рожа, мак, просо і т. и. і тільки в Подолії та в Галичині помітно нахил до геометричного. Гаптування шовком, сріблом та золотом у старовину було поширено серед українського жіноцтва. Сила зразків, росташованих у I світлиці вистави, показують, скільки умілости і смаку виявляла гаптувальниця, гаптуючи пишні квітки найтонших чудових колірів, з ніжними, делікатними нюансами. Всі такі гаптування на виставі—переважно з церковної одежі. Що ближче до наших часів, то малюнок на вишиваннях робиться простішим, більш шаблоновим. Народ біднішає і йому, хоч і треба срібла, то не до вишивання. Зараз шовкові прошви попадаються часом на подушках у Поділлю, а в с. Клембівці (Ямпольського повіту) гаптування сріблом та золотом („мішура“) на полоті „бамбак“ навіть має характер промислу.

Досить багато колись на Україні виробляли вибойок. Сучасні фабричні вироби, багато дешевші і різноманітніші малюнком, хоч і не такі міцні, як вибійка, випірають її з домашнього по-

буту нашого селянина. На спомин нащадкам, комісії пощастило роздобути кілька дерев'яних дощок з вирізанням на них одноманітним малюнком, а також зо три подушки, обтягнугтих ременем, їми придушували полотно до намащеної фарбою дошки. Між зразками вибойок немає ні одного більш менш цікавого.

За те надзвичайно багатий і цікавий на виставі відділ писанок (до 3000). Серед них чимало зроблених грубувато, невмілими руками, що, очевидно, не привикли до тонкої, делікатної роботи, але разом з тим у кожному малюнкові на писанці не трудно помітити якусь свою самостійну провідну думку, а часом попадаються навіть чудові зразки що до виконання. Ті ж самі малюнки з писанок, як їх перемалював на папер д. Мощенко, виглядають так гарно, що звертають на себе загальну увагу.

П. Вессер виставила (в III світл.) цілу таблицю, що на очах показує весь хід „писання“ писанок, а також і причадали, що вживаються в сій роботі.

Орнамент на писанках переважно геометричний; найбільш розповсюжені малюнки: рожа (повна й шолудива), 40 клинців, сорочі лапки, калитка, безконешник, сосонка, хрести, дубове листя, сливки, баранячі роги та інші. Що до коліру—то тут можна сказати те саме, що й про вишивання.

Між річами, вироблення яких справді може мати характер домашнього промислу, перше місце на виставі має гончарство.

Цей промисел багато залежить від місцевих природніх умов. По таких селах, де є дуже добра глина,— мало не всі люде ганчарюють. С. Дибинці, напр., постачає миски та инший посуд мало не на всю Київщину, а опошнянські вироби далеко розходяться і по-за межами Полтавщини. Не вважаючи на те, що гончарські вироби через свою крихкість—не дуже довговічні, на виставу добуто (найбільше з Сунок Черкаськ. повіту) кілька зразків старосвітського глиняного посуду, що з дідів-прадідів залежався в хазяйських коморах. Біля входу в II світлицю по обидва боки на мисниках можна бачити всякі „куманці“, „баранці“, „носатки“, — з яких наші предки пили мед, горілку, варенуху, вино, квас і взагалі всяке питво. Поруч з ними виставлено кілька мисок, що одрізняються од сучасних не тільки формою, а й орнаментом. Навкруги всеї кімнати ідуть полиці з посудом надзвичайно різноманітних форм і орнаменту, які тільки могла утворити потреба і фантазія українського селянина. Між иншими гончарами почесне

місце має д. Масюк (з Дибинець), вироби якого зазначаються чистотою роботи, дуже гарною поливою, умілим, рівним випалюванням і самобутнім орнаментом, починаючи од найпростішого і до найскладнішого. Найбільш улюблений орнамент геометричний, але часто також трапляються на мисках малюнки всяких рослин, звірів, птиць, риби і т. и. Ще більшою фантазією визначаються гончарі Опішнянські, а надто в посуді на питво та в дитячих цянцях. Вироби ж Миргородських гончарів (з художницько-промислової школи) подають нам поєднання останнього слова гончарської науки з щиро народніми українськими елементами. Найбільш характерний орнамент посуду виставлено в тій же (II) світлиці на окремих глиняних таблицях; тут же можна бачити і кілька зразків розмальованих старосвіцьких кахоль, хоч між ними й нема дуже цікавих.

Дерев'яних виробів на виставі небагато. Бере на себе увагу добутий під Батурином дуже оригінальний старий посуд: сім мисочок при купі з двома держалнями; малюнок на кожній мисочці показує, чим з неї частували гостей. Середня більша миска — розмальована квітками, а шість бокових, дрібніших всякими овочами: виноградом, сливами, вишнями, яблуками, огірками, а на одній змальовано ножа, виделко й рибу. Весь посуд зроблено з цілого шматка дерева (вподовзі — 18 вершків, впоперек — 15 вершків).

Досить багатий орнамент дають мережані ярма, люшні, задки санок та воза, рублів та інших дерев'яних речей домашнього побуту. Але все се не може рівнятися з умілістю гуцулів, українців з карпатських гір. На виставі зібрано не багато зразків гуцульської творчости, але й з того, що тут є, можна собі уявити, яке багатство артистичного смаку і високої умілости ховає в собі ця частина українського люду. З допомогою простого ножа, дрібних мідних цвяшків та різнобарвних дрібних намістин (бісеру) гуцул досягає в своїй роботі (пацьоркування) надзвичайних ефектів, кохаючись переважно в геометричних фігурах. Перед всіма цими „тарелями“, „топірцями“ (палиця з сокиркою), пушками, скриньками не можна пройти без зачудовання.

Дуже помітно брак на виставі старосвіцьких українських меблів. Один куток (покутя) селянської хати (в IV світлиці заставлений тільки звичайним столом та простими лавами, а

спроба п. Екстер—показати хатню обстанову заможненького старосвітського пана (в 1-й кімн.) хоч і цікава, та не зовсім удачна, дарма, що зроблено на історичній підставі.

Ми вже казали, що потяг до художницької творчости в українського народу значно виявився в надзвичайному багатстві часом дуже цікавих дитячих цяцьок (скульптура). Звертають на себе увагу цілі малюнки, виложені соломою по дереву (мозаїка) на поличках (на покуті), оздоблених хрестами, ялинками, церквами, хатками і т. и. Цікавий також видušений з бумаги (пап'є маше) образ Варвари (горельєф) місцевої роботи з українською церквою (з Черкаського повіту).

Впорядники вистави, очевидно, мали на думці не тільки виставити зразки виробів домашнього промислу, а й показати, якомога ширше й повніше, життя українського люду.

В значній мірі допомагають сій меті фотографічні знімки д. Книповича та малюнки (аквареллю) д. Павловича. Фотографії д. Книповича наближаються до добрих гравюр і, опріч найвидатніших українських типів, показують усякі цікаві сцени з українського побуту як під час роботи (косарі, рибалки), так і гулянки (коляда, зізда, коза, лірники, музики). Д. Павлович, мандруючи по всяких закутках України, зробив багато малюнків (виставлено 72), не тільки обличчя чоловіків, жінок та дівчат, а навіть і всіх їх ріжноманітних убрань.

Після всього, що ми говорили, хочеться ще раз оглянутись назад і зробити загальні виводи, чи Київська вистава допомагає нам більше взнати свій народ, чи додає вона що нове до науки—етнографії, чи може з неї бути якась користь та добро для розвитку домашнього промислу серед українського люду?

Що до науки, то це питання добре розв'язується уже з одного огляду вистави. Сила зібраного матеріялу вимагає розуміється ще наукового систематичного оброблення Наукових відомостей і дослідів про український люд, про семейові та громадські умови його життя, про його звичаї, смак, духовні сили, змагання—у нашій літературі зовсім небагато, а й те, що є, для широкої публіки зовсім невідоме. Але сього мало.

Часом доводиться навіть од людей, що пишуть про українську етнографію, чути такі дурниці, що тільки застається диву-

ватися з того, як люде можуть так сміливо поводитись з тим, чого зовсім не розуміють. Для прикладу досить буде показати на те, що один добродій вважає плахти „родом покрывал для палатей скамеек“ (Отголоски Жизни, № 31); другий називає „руськимь стилем“ українські рушники, а третій гуцульські вироби (пацьоркування) накидає школі полтавського земства і з цеї нагоди шле йому всякі безпідставні дорікання (Київ. Жизнь № 16 та № 23).

Не так лехко найти відповідь на друге запитання. Безперечно що з фабричними виробами домашній промисел не може витримувати конкуренції. Алеж і фабрика мусить рахуватися з місцевими умовами, засобами, потребами і смаком покупців. Поки що наші фабрики не догадалися задовольняти сі вимоги українського „ринку“—і через те вони що не можуть виперти з нього домашнього промисловця, що добре знає смак, потреби свого покупця—українця. В сьому вже мало змогу пересвідчитись полтавське земство.

Років сім тому воно надумалось допомогти людам і завело в с. Дігтярах (в Прилуціні) ткацьку школу. Здобули ученого техника-чужоземця, накупили дорогих машин, наймодніших зразків краму і розпочали широке діло. Але що ж?.. Через два роки було зроблено аж на 30000 карб. виробів, полиці в коморах аж угинались од наваленого на них моднього краму, а ходу йому, покупців не було тай не було. Тоді земство зайшло з другого боку. Воно почало придивлятись уважніше до народніх потреб, збирати чисто народні узорі, зразки ріжних виробів доморослих ткачів. Запобігаючи потребам і смакові українського народу, воно роздавало ткачам тільки зібраний старосвітський український орнамент і матеріял, а також давало змогу користуватись з найкращого ткацького знаряддя (напр., з широких верстатів), що стоїть у земській робітні. Крім того земство навчає ткацького ремества до 40 дівчат, що потім самостійно беруться за ткацьку роботу. Взагалі земство дбає, щоб дати до рук домашнім промисловцям всі найкращі засоби, які тільки вигадала наука до їх ремества і з яких вони можуть користуватись у себе вдома. І скоро наслідки таких заходів виявилися. Вироби дігтярівських ткачів зараз не тільки розкупують на місці селяне, але є на їх великий попит і з дальніх околиць. Ще виразніший приклад і підставу для теперішніх своїх заходів Полтавське земство мало з

Миргородською промислово-художницькою школою. Колишній завідуючий сею школою д. Маслеников служив попереду у відомого фабриканта Кузнецова, і не розуміючи та не признаючи ніякої української умілости, послав на всесвітню виставу в Париж вироби з своєї школи на кузнецівський шталт, та тільки бідний даремне працював, бо його посуд серед маси подібного—лишився непоміченим; але дехто з земців надумався послати на ту ж таки виставу сотні дві мисочок, що зробили і розмалювали по своєму прості сільські гончарі,—і що ж? ці миски своїм орнаментом звернули на себе загальну увагу, і зразу їх розпродано за великі гроші, а земство получило багато замовлень.

Щось подібне можна бачити зараз на виставі, де в V світлиці росташувалось полтавське земство з виробами промисловців дигтярівських, опошнянських та глинських. Чимсь новим, свіжим подихає од їх простої самостійної роботи; око, натружене всякими штучними стилями, залюбки спиняється і одпочиває на простенькому малюнкові, що йде просто з душі чоловіка, виявляє його особисту вдачу. Розглядаєш усі оці горшки, миски, баньочки, полотна, килими, рушники, плахти і т. и. і дивуєшся: кожний з нас це все уже десь, колись бачив, знав, але не звик звертати на нього уваги, бо ніяк не міг собі уявити, щоб з такого простого орнаменту і матеріялу можна було зробити такі чудові речі. І хто може, купує не тільки „на спомин“ про виставу, а й через те, що виставлені речі і справді гарні й дешеві. Деякі вироби (напр., Глинської школи) розкуплено з першого ж дня і земство не посіває виконувати і через те не приймає замовлень.

Таким чином ми бачимо, що полтавське земство дає своїм домашнім промисловцям чимало заробітку і разом з тим своїми заходами воно в значній мірі допомагає розвиткові національної української умілости. Незграбне, погане, хоч і *своє* не може нас привабити, за те все гарне та *своє рідне* робиться нам ще милішим. Се уже зрозуміли наші художники й почали дбати про те, щоб вяснити і закріпити український стиль. На виставі єсть між иншим чудові зразки праці д. Мощенка (будинок та камін) та д. Зборовського—(паркет—по орнаменту писанок) в українському стилі. Був час, коли доводилось боронити право на існування української мови, тепер такі саме напади від людей відомого табору мусить зазнавати український стиль. Але прийде час,

коли ми більше визнаємо свій народ, і тоді всі ці змагання про стиль український впадуть так само, як і питання про мову. Мусимо зазначити, що виставу київську довелося споруджати серед дуже лихих обставин: бракувало коштів, часу, людей, здатних до погрібної праці; громадянство було захоплено більш живими інтересами—загальним визвольним рухом у Росії, і тільки енергія, праця та співчуття окремих особ дали змогу спорудити виставу так добре. Окрім людей, що допомагали сій справі грішми, або своїми зібраними уже колекціям (Терещенко А, Ханенкова В.), треба зазначити без'інтересову надзвичайно-енергійну і плодотворну працю самого директора музею М. Біляшевського, д. Бутовича, д. В. Щербаківського, дд. Зборовського та Олександровича (Поділля), кн. Яшвіль та Філіпсон, д. Доманицького та інших. Люде ці в один голос свідчать, що, не вважаючи на ту енергію, з якою нашими „варварами“ нищиться часом надзвичайно багатий для української етнографії матеріял, все ж таки у нас ще можна знайти стільки цікавого етнографічного матеріялу, що його вистачить ще не для одного музею.

Поки ж що ми мусимо бажати, щоб такі вистави, як Київська, споружались і в інших українських містах, а наша вистава із дочасньої зробилась повсякчасною. Все ж, що є видатнішого на виставі, корисно було б змалювати, чи сфотографувати і не тільки завести в альбоми, але такі альбоми й видавати.

М. Павловський.

Відгуки з життя та письменства.

II. Ще про українську пресу.—Епігон «українофільства» на милицях, або старі до молодих не підгортайтесь.—Хаотична критика.

Попередні замітки мої про українську пресу вийшли, проти моєї волі й почасти не з моєї вини, досить таки не повними та уривчастими. Де-чого не міг я там зачепити, перебуваючи в становищі Робінзона, од живого світу та його турбот одрізаного; више ж хоч і зачепив був, та... досить того, що в надрукованому не всього міг дошукатися, про що писав,—бо сучасна вільність друку гірше допікає часом письменника, ніж попередня цензура. А тим часом питання про нашу пресу, про сподівані й бажані шляхи її—це питання для нас зараз величезної, сказати можна, першорядної ваги питання—вже через те одно хоч би, що українська пресса, як на теперішні часи, мало чи не єдиний прдіяв нашого національного життя. Тим то не раз ще доведеться, певне, вертатися до цього питання, тим паче, що й сама пресса достачатиме, треба сподіватися, чимало матеріялу, який вимагатиме, щоб конче над ним зупинитися й обміркувати.

Чи не найбільше зараз завдання нашої молоді пресси—це визначити цілком певно та виразно свою позицію і стати на неї твердо, щоб потім з неї вже не сходити. Що до внутрішнього змісту тієї позиції, яка здається мені найкращою й найвідповіднішою, де-що я сказав у попередніх вже замітках; тепер хотілося б мені зазначити ще межі її та вияснити відносини до інших позицій, які не тільки в теорії можливі, а й на практиці починають уже виявлятися.

Загально кажучи, само собою так склалося з обставин нашого дотеперішнього життя, що органи новонародженної пресси

української повинні мати демократичний характер. Це тому хоча б, що тільки той був справді заінтересований в народженні преси народньою мовою, хто хотів для того народу працювати, а значить ео ipso вже стояв на демократичному ґрунті. Певна річ, будуть відтінки демократизму, усякі вар'яції його, що виявлятимуться відповідно до принципів того гурту людей, з якого даний орган виходитиме. Та навіть більше—цілком однакова позиція для всіх органів української преси не то неможлива, але, коли правду казати, то ледви чи й бажана в інтересі кращого та скорішого наближення до великого ідеалу абсолютної правди. Життя людське — кипуче, справжнє життя — складається бо з суперечок, з боротьби та спіткання усяких супротивностей, і тільки цим шляхом виробляються, здебільшого, правдиві погляди, гартуються сили на працю, підіймається дух на високости того Standpunkt'у, де зникають почасти різниці, а панує єдина, непідкупна правда. Зустрічаючись серед таких суперечок, різні погляди та думки неоднакові стирають з себе, мовляв, гострі рубці свої, виглажуються та шліхтуються; відпадають у цьому процесі потроху однобічні помилки та упередження, а те, що в них правдивого є, все більше наближається одно до одного і з такого синтезу складається нарешті та єдина правда, що провадить людскість по шляху невинного поступу.

Та хоч де-які різниці єсть і їх не обминути, хоч цілком однакової позиції для всієї української преси зазначити й не можна, проте треба сподіватися, що на першій порі вона вся повинна бути більш-менш демократичною. Тільки демократичні елементи одразу можуть вибрати цей спосіб праці для народу, бо в інших сферах той спосіб був занадто непопулярний, щоб вони так зразу й почали з його користуватись; занадто вже вони нехтували народ, щоб „зійти“ тепер до його та його мовою заговорити. Зробити це—певне таки колись вони й зроблять, але тільки тоді, коли побачать, яку вигоду їм самим може дати вплив на народ за підмогою його власного слова, а до тієї пори вони тільки глузуватимуть з української преси, як з непотрібного новаторства, або, в кращім разі, обминатимуть мовчки.

Але випадково, як виняток, може статися й дещо инше. Торік, напр., в обороні українства виступив був у „Громадянині“ навіть якийсь „бывшій исправникъ, а нынѣ помѣщикъ изъ дворянъ“,

і цей підозрений оборонець дуже обстоював потребу української пресси на те, щоб вона боролася з „крамолою“ й допомагала йому, колишньому справникові, легше вилізти та зручніше вмотитися на шиї у „меншого брата“. Хто ж не дає тепер тому випробованому слугі старого режиму заходитись коло видавання українського часопису і мовою народу проповідувати йому всякі розпустні думки? Видима річ, що це не то що можливо, а навіть для дальших часів і неминуче, і ми вже бачим тому приклади в галицькій журналістиці, де клерикали або аграрії пробували, й не раз, видавати часописи українською мовою. І це річ природна: раз шлях протоптано, то він служитиме кожному, хто ним іти захоче, і якогось шлагбаума для небажаних мандрівників, щоб одних пускати, других — ні, положити ми не можемо і не схочемо. Цю службу справляє нехай де-хто инший, і звичайно той „де-хто“ справлятиме її не на шкоду, а на саму користь усяким „сравникам“ од журналістики. Та поки ми ще тільки дожидаємо тих небажаних співробітників на полі української пресси, — для демократичної частини її, що протоптує зараз шлях між иншим і для ворогів своїх, повстає неминуча потреба одмежувати себе заздальгідь від усяких рептилій, викопати між собою й їми таку безодню, щоб переходу через неї не було і кожне щоб бачило, що не з одного це гнізда птиці. Це тим потрібніше для нас зробити, що несвідома, нетямуща в українських відносинах публіка часто до одного коша скидає зовсім не однакою речі, ставлячи їх за одну скобку українського націоналізму, або навіть „українофільства“. І зробити це треба зараз, не гаючись, бо по правді ж „не в'єте ни дне, ни часа, в оньже“ ті небажані птахи прилинуть. А одмежувавшись од їх заздальгідь, уникнемо великої плутанини й багатьох непорозумінь, що нашої справі вельми зашкодити можуть.

„Не в'єте ни дне, ни часа“... Але в повітрі носиться вже дух „сравницького“ напруму. Скажу більше—е вже, з'явилася одна з перших ластівок його, і хоча одна ластівка ще не велико важить, але за нею не забаряться, може, прилетіти їх і цілі зграї. І може не багато часу ждати, як з усяких темних кутків і невідомих шпар повилазять такі істоти, що й бистроглядного справника переважать,—хто зна, звідки й понабіраються вони!.. А в тім, що до „першої ластівки“ принаймні, то ніякої непевности нема, звідки саме вона взялася.

В Київі оце свіжо видано книжечку д. Я. Демченка „Правда объ украинофильствѣ“, надзвичайно цікаву й характерну для того напрямку, що становив собою цілу і досить замітну смугу в еволюції українського руху. Смуга та, хвала Богові, поринула вже в безвість минулого, але не тільки люде, а часто й перестарілі ідеї прибіраються в нову одежину, натирають собі обличчя манією і зіп'явшись на милиці, тянуться собі по світу, силкуючись шкандибати в рівень з усім молодим та здоровим. Автор згаданої книжечки зважився саме на такий машкарад, і не тільки взагалі цікаво буде приглянутись, як виглядає трухляве тіло з нафарбованим обличчям і куди саме пришкандибав на своїх милицях один з епігонів так званого „украинофильства“, а ще надто це здається як ілюстрація й до попередніх уваг. Сам д. Демченко не без пиhi себе зве „украинофилом“, говорить не від свого себе, а від якоїсь колективної групи („мы, украинофильы“...), силкується дати апологію украинофильства, як певне сам його розуміє, — і це все надає його думкам більш ваги, ніж як би це був голос окремої людини. Це виявок цілого напрямку, це голос певних кругів, що мають претенсію деякими сторонами тулити себе до українського руху, а в де яких випадках говорити навіть за ціле українство. А як під украинофильством публіка часто розуміє увесь український рух, то погляди д. Демченка та однодумців його може дехто поставити — на актив, чи пасив, побачимо згодом — усьому українству.

Про „украинофильство“ мені вже доводилось говорити *), і щоб тут не починати справу на-ново, скажу тільки, що на мою думку термин цей, коли прикладати його до українців, не инше, як філологічне і просто логічне непорозуміння, — філологічне тому, що любов українця до України не можна виставляти справді як якусь характеристичну прикмету; логічне тому, що сама любов не говорить ще нічого про людей, поки ясно й виразно не поставлено, що то за любов і чого вона вимагає. Тому то цей термин в наші часи українською молодшою генерацією залишено, її члени звуть себе просто „українцями“, розбиваючись на партії відповідно до економічних та політичних поглядів. Але й досі животіють ще

*) „Замѣтки на текуція темы“, Кіевская Старина, 1907 р., травень.

пережитки з старих часів і знаходяться люде, що — одні з щирим серцем, другі навіть з пихою — прикладають до себе те, як на мій погляд, не дуже то почесне ім'я якихось зайшлих людей на рідній землі, чужих найпекучішим потребам свого народу. В великій мірі це люде, яких старі традиції, завички та спомини з'вязують ще з давно минулими часами; багато між їми добродушних Манілових, що непорушно стали на першій стадії українства і не змогли консеквентно перейти через усі фази розвитку української ідеї, або не додумались до неминучих, конечних виводів з первісної позиції. Але є між їми й иншого сорту люде — вузькі, обмежені голови, що кинулися цілком одверто в обійми реакції, не розуміючи, що цим вони сами підтинають гіляку, на якій сидять, і допомагають тому режиму, що гнів їх досі, гнітитиме й далі. Говорючи це, я і в думках не маю заміру відібрати в українофільства деякі заслуги для українського руху: те, що кращими заступниками цього напрямку зроблено для української науки, переважно етнографії та історії,—то звичайно заслуга й не мала. Навіть те, що свого часу прилюдно українофили призналися в любові до рідного краю та його мужицького „дядьківського“ народу, народу без імени, на свій час теж було вчинком, що вимагав певної дози громадянської відваги. Ми ж знаємо, що безглузда, просто таки божевільна якась історія українського народу раз-у-раз одривала інтелігентні сили від рідного коріння і стукала їх лобами то в той, то в другий чужий одвірок. Несучи на службу чужим богам усі сили свої, знання, хист, енергію та працю — своє власне поле наша інтелігенція лишала необробленим, запущеним — усякому хижацтву на поталу. І от, коли на чорному фоні загального, пошестного та давньою традицією освяченого зрадництва виявився напрям, що його заступники з своїм родоводом не таїлися, а признавалися прилюдно в любові до народу-царя й не цуралися його, то це було справді ясним промінем в темнім царстві ренегатства і зради. Але це заслуга тільки на першій порі. За свідомістю любови до народу мусіли зараз же йти і діла відповідні, бо давно ж сказано, що „вѣра безъ дѣлъ мертва есть“, а любов тим паче; до того ж кожна ідея повинна неспинно йти вперед, щоб не лишитись позаду життя і своєї ваги не втратити. А тим часом, коли життя ішло все вперед і далі, ставило що-разу нові й нові завдання, висувало нові потреби — українофили закам'яніли на

своїй первістній позиції етнографічного романтизму і далі вперед не поступались. Стоячи на одному місці, вони по-старому говорили, та й то здебільшого нишком, про любов до рідної мови, якої звичайно і не вживали, про містичну перевагу нашого народу над усіма іншими, про багатство його духових сил, про його пісні чудові і т. и. В сфері ж практичної роботи українофили, як справедливо каже проф. Грушевський, „всю свою енергію уживали, аби „удавати, що їх нема“ і дійсно дійшли в тім до такої віртуозности, що й справді їх не було ні по чім знати, й дійсно так як би їх не було. Відкинувши всякі політичні постулати й проголосивши, що українська ідея повинна розвиватися виключно на культурнім ґрунті, вони і в сій культурній сфері так старанно пообліплювали її фіговими листками, так міцно забінтували її всякими „главотяжами й убрусцями“, укриваючи й вирівнюючи все; що могло б разити око репрезентантів офіційної народности, що бідна українська ідея могла не розвиватися, а тільки завмірати; й дійсно завмірала в сій сфері з року на рік, дійшовши до того, що в кругах людей, які поставили головною метою українства—дослід, піддержання історичної традиції, приходилося констатувати, що української історіографії нема—й нема кому навіть зладити okazійної статі з історії, або написати відзив про етнографічну збірку,—се в кругах людей, що звели українство до поняття „етнографічної партії“, як її прозивали!“ *) Життя перейшло над українофилами до інших пекучих справ, а вони, ці живі мерці, того не хотіли помічати і коли показувалися донебудь прилюдно, то всі справді живі люде дивом великим дивувалися, дивлячись на ту археологічну постать, що не сподівано, як той мифичний Пилип з конопель, виринула з безвісти минулого і беззубими устами промовляє старечі, до архиву давно складені й давно забуті слова. До якої міри виродилося в наші бурливі часи українофильство, показує книжка д. Демченка, що силкується воскресити давно забуте, підмалювавши його та звівши на милиці сучасних подій. Пригаслими очами д. Демченка глянуло на нас таке щось старезне, чого давно вже ми не зустрі-

---

*) М. Грушевський— З біжучої хвилі. Л.- Н. Вістник, 1906, січень, стр. 147.

чали в нашій публіцистиці, але й по-за тим у його можна надбати чимало дечого характерного для наших часів. Ходімо ж слідом за цим повадатарем.

Уме недозрѣлий, плодъ недолгой науки!

Покойся, не понуждай къ перу мон руки,—

це „обращеніе къ уму моему“ найвідповіднішим було б епіграфом до „правди“ д. Демченка. А про те я не певен — може „недозрѣлий“ розум д. Демченка „плод“ навіть і довгої науки, бо його „правда“ не стовбичить самітно, а має попередників. Так, із каталога, на обгортці книжки надрукованого, довідуємось, що той самий автор видав передніше такі праці: 1) „По поводу нашей смуты“, 2) „Замѣтки по вопросу о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности“, 3) „О наводненіи Арало-Каспійской низменности для улучшенія климата прилежащихъ странъ“ и 4) „Образованіе и сочетаніе словесныхъ звуковъ“... Чиста енциклопедія, коли до цього додати ще „Правду объ украинофильствѣ“! На жаль, згаданих творів д. Демченка я не знаю і наперед залюбки пристаю на те, що вони просто класичні, тільки ж що до „Правди“, обстоюю таки на тому, що найкращий епіграф до неї—то початок „Къ уму моему“ та що усім—змістом, формою, стилем, до останньої найдрібнішої рисочки—вона типовий виклад українофильства, здегенерованого вкрай.

Буває часто у нас, що сидить собі чоловік десь у глухому закутку, тихо справляє якусь потрібну чи й непотрібну офіціальну роботу, а разом голубить у серці якісь почування, пестить симпатії, що до офіціального становища його не то не пасують, а стоять часом до його навіть в коллізії. І глибоко ховає чоловік симпатії ті в своєму серці,—так глибоко, що не то друга людина їх не добачить, а й сам він іноді з ними гаразд розібратися не вміє. Але процес такого потайного життя таки йде, затамувати його, хоча б і „для пользы службы“, цілком не можна, думка снується... І що такий чоловік виснує потай од усіх, все те складає старанно в пам'яті, а то й на папері, і пильно стереже, немов скарбу якого. Не відаючи, як ішло життя по-за межами його закутка, такий чоловік звекає дивитись на свої домисли, як на нове слово, не знаючи, що над новим словом тим давно вже й хрест зогнив... І от нарешті людина зважується вийти з своїм словом із закутка й виступити прилюдно,—тоді з'являється ціла низка праць

усякого змісту, цілком випадкових як темами, так і обробленням. Подивився—енциклопедист, а прочитаєш—„Уме недозрѣлый“...

Такого сорту, треба думати, й енциклопедичність д. Демченка, та вона характерна для його ще з іншого боку. Все, як бачимо, теми від українського питання досить далекі, а відомо, що більшість так званих українофілів працювали над усякими питаннями, звичайно такими, які українства нічим не торкалися. Українофільство у таких суб'єктів сиділо так глибоко, що й самі вони у йому гаразд розібрались не могли, і от в результаті виходило—добре ще, коли не „Чаромутіє“, як у блаженної пам'яті .Лукашевича,—а хоч би „О Наводненіи Арало-Каспійской низменности“. І тільки наплодивши на всякі теми таких „наводнених“ досить наш українофіл згадає нарешті і про „свое рідне“, та й вискочить сущим Пилипом з конопель і з українським питанням.

Та краще б сидів собі Пилип у коноплях, а д. Демченко не виходив з „Арало-Каспійской низменности“,—може „наводнення“ краще йому лицюють. Бо обертаючись до „Правды обь украинофильствѣ“, читач з самих перших рядків буде вражений надзвичайною якоюсь рострінаністю думки і стилю автора та юродливою манерою писання. Починає він, напр., з автобіографічного спомину гр. Л. Толстого про „дурь“, яка на старости літ зійшла на його—вивчитись грецької мови; вивчивсь він і та „дурь“ дала йому велику втіху читати невмірущих авторів класичної грецької поезії. І зараз же д. Демченко прикладає це до власної теми: „подобная же дурь какъ то невольню (!) находитъ и на многихъ малороссовъ, которыхъ какое то неодолимое чутье тянетъ къ изученію родного языка“ і т. п. (стор. 3). Правда, д. Демченко схаменувся зараз і почав запевняти, що в українофілів то зовсім не „дурь“, а „тонкое чутье высшего и прекраснаго“, але я запитаю кожного, чи зважиться ж хто-небудь таким клоунським способом говорити про речі йому симпатичні? Кінчає д. Демченко ще краще: „Дворянскій засѣдатель Стороженка за свою безпорочную 30-лѣтнюю воинскую службу государю и отечеству заслужилъ право носить усы... Мы думаемъ также (!), что малорусскій народъ (далі формуляр заслуг народа, як їх автор розуміє)... заслужилъ право безпрепятственно говорить и учиться на своемъ языкѣ“ (39—40). І чудесно, що д. Демченко такої думки, але ж тон, але ж „Вуси“!... Справедливий „Уме недозрѣлый“...

І знов для українофільства такий тон надзвичайно характерний. Це той „юродивий“ стиль, який найбільш популяризував небіжчик Мордовець, яким писали д. Білиловський та ще деякі, на щастя, нечисленні заступники щирого українофільства в нашому письменстві. Українофільство в літературі конче вимагало мови як найбільш етнографичної—„квітчастої“, і досягало тієї „етнографичности“ недорогим коштом нудного патякання, неглибоких жартів, претенсій на юмор та дотепність; од їх вигадливости просто занудити могло читача з літературним смаком. Автор-українофил „словечка въ простотѣ не скажетъ, все съ ужимкой“, і читаючи його патякання, соромно й боляче ставало і за нашу мову, яку на таке поневіряння завдавали, і за письменство, яке засмічували юродством, і за самих авторів, часом не без хисту, що так низько ставили власну і особисту, й національну гідність. Прочитайте лишень в „Зорі“ р. 1896 опис Мордовцевого юбілею, що д. Білиловський написав, і ви побачите, до чого тією квітчасто-етнографичною мовою в українофільському стилі дописатись можна.

Та про стиль тільки між иншим, а от що далеко гірше: ростріпаному стилю відповідає й ростріпаність думки у д. Демченка. Ідучи уторованою добре українофільською стежекою, він починає свою книжку з нагадування про те, що давно вже обридло усім: українські пісні народні такі пречудові, що не то українці, а навіть не-українці зроду дуже їх вихваляють і стають через те українофилами. Таким з великороссів був Костомаров, що під впливом пісень „сталь убѣжденнымъ украинофиломъ, не измѣнившимъ своего направлення до самой смерти“; таким був Срезневський, хоча „къ старости украинофільство у него и изсякло“, такими були далі Аксаков та Катков. Цим д. Демченко має на думці довести красу українських пісень, наче з ним сперечається хто. Та нехай ще приклад Костомарова та Срезневського можна зрозуміти, хоча й не ясно, чому саме у другого „къ старости украинофільство изсякло“, але Аксаков, Катков—оце мені оборонці українофільства! Обидва вони, згадавши за-молоду кількома прихильними фразами про українську пісню, виступали опісля, особливо другий, як запеклі вороги українського руху. Адже не хто инший, як Катков, пустив славу про „польскую интригу“, як початок і причину українського руху, і ця зовсім недотепна

випадка надовго, аж до останніх часів, стала офіційним поглядом і основою урядових утисків над українським словом. А тим часом для д. Демченка усе одно, ким аргументувати свою думку: згадався йому Костомаров—добре, випадково про Каткова дізнався—і його туди ж до одного коша. Якої б хто не був думки про „українофильство“ Костомарова (досить таки примитивне), а тим більш Срезневського, але ставити поруч їх Каткова—я вагаюся, як це назвати. Це щось гірше, ніж звичайне незнання, це обридливий сервілізм, який перед найтяжчим ворогом битиме поклони, аби тому трапилось ненароком сказати поблажливе слово. Українофили а-ля Демченко взагалі поклони бити люблять. Стоючи сами на дуже примитивному ступні національного розвітку, вони за всяке прихильне слово готові дякувати та уславляти мало не за великих патріотів таких людей, які не то подяки, а й просто доброго слова не варті.

Може й сам чуючи, що аргументація його не бо-зна якої ціни, д. Демченко пробує ще иншим способом довести красу української пісні й од Каткова натрапляє на... Тургеневого Пигасова. Це, бачте, з того приводу, що нашому українофілові не помалу імпонує „эта вошедшая въ пословицу чувствительность“ українців, що аж плачуть, рідну пісню десь на чужині почувши. Д. Демченко думає, що Тургенев своїм „грає, грає, воропає“ зазначив цікаве з'явище, та не зрозумів його і висміяв, а от д. Демченко таки розуміє і помилку Тургенева направляє. Наговоривши великих слів велику силу про військову славу українців, д. Демченко з того виводить, що такий войовничий народ „не можетъ быть названъ слабо-нервнымъ въ патологическомъ смыслѣ; и если малороссъ способенъ растаять при звукахъ родной пѣсни, то какова должча быть чарующая сила этой пѣсни, ея музыки, ея чувствъ и ея мыслей!“ (5—6). І не добачає чоловік усього комізму свого становища! Тургенев пустив фразу нерозумну—це певно, але що вже виноватити його, коли таким, як що не більшим, гріхом грішний був і українофил-Гоголь, — згадаймо хоча б сцену з „Вія“, де сивоусий козакъ на підпитку плаче, що він—сирота, бо не має ні батька, ні матері. Це просто шарж, карикатура, а д. Демченко приймає за щиру правду й мало сам з утіхи не плаче. А того й не зна бідолашний, що „этою вошедшею въ пословицу чувствительностью“—певно, не в такому карикатурному вигляді—грішні да-

леко не сами українці і вона говорить зовсім не про красу пісень, або не про саму тільки красу, а про щось инше. Здається, у Даля є дуже характерне оповідання, що чудово ілюструє цю думку. Сидить, — говориться в оповіданні, — коло моря грек, співає свою пісню й плаче. Питають його — чого плачеш? — „Бо дуже жалісна пісня.“ — А ну перекажи її по нашому. — „Летіла одна пташка — не тямлю, як її по вашому назвати — та й сіла на дерево, — знов не скажу, як воно по вашому зветься. Посиділа вона, посиділа та й полетіла... По-російському, — додав грек, не помітивши, певне, й сам і сліду чогось жалісного в своєму перекладі, — нічого не виходить, а по нашому дуже-дуже жалісно, аж на плач пориває, як співасш“. Що ж тут — краса пісні до плачу довела того грека, чи його „патологічність“? Видима річ, ні те, ні друге, а щось инше, чого не годен зрозуміти д. Демченко з його нахилом вышукувати конче патологічні причини та ставити українців по-за природою. Швидче од усього иншого грають тут ролю психологічні зв'язки почувань данного суб'єкта з рідними звуками, що асоціацією викликають в пам'яті багато чулих споминів про найкращі, найінтимніші хвилини в житті, про любе минуле, про дорогих людей... Звідси й виникає „жалісність“, од того й плаче українець, як заплакати може і всякий инший, хоч би той грек, що коло моря співав свою немудру и на наш погляд зовсім не гарну пісню. Співаючи, він бачив і відчував те, чого стороння людина не могла відчувати, а через те і розуміти грекового настрою. І безглузда фраза Пигасова зовсім не тому безглузда, що складена з слів, яких у жадній людській мові нема („воропає“), й не тому, що ніби то, як дехто думав, ображає національні почування українців, а просто тому, що юродствуючи говорить про поважну справу. А д. Демченко того не розуміє, та й собі юродствує.

Од української пісні переходить д. Демченко до мови і щоб їй більше надати поваги, захожується рівняти нашу мову до стародавньої грецької: наша мова, бачте, як і грецька „легкоусвояемая“, бо виросла й розроблена на народній основі, — так думає д. Демченко. Незнаю, що на це скажуть усі ті, кого заїдали свого часу по школах ті каюсні „греки“: певне, як що вони поймуть віри д. Демченкові, то до української мови їх і киям не приженеш. Та мені ще більш подобається аналогія української мови й письменства з російськими, бо з того виходить цілковита пере-

вала за нами. Наше письменство — навчас д. Демченко, „это не то, что русская схоластическая литература, которая въ періодъ отъ Кантеміра до Боборыкина включительно линия семь разъ (!) и въ концѣ концовъ самими же великороссами признается не русской и негодной—хоть снова начинай“ (10),—одно слово куди нещасному російському письменству до нашого (26). Те ж саме і з мовою російською: хоч вона, як довів непохитно д. Демченко, й повстала з української, але тепер „по низкопробному качеству“ ні до чого нездатна. Взагалі народ з москалів—путнього слова невартий, а все життя їхне теж таке нецікаве. Принаймні сам Гоголь (правда, куди йому до Стороженка або Котляревського!—стор. 17—18) з українського життя ніби то давав ідеальні образи (чи не Пацюка часом?), коли ж поспробував з російського, то „самъ не удовлетворился, закусялъ (!) перо“ (12). Багато дрібніших перлів з сфери „народної гордості“ я ще проминаю, хоча, аби тільки охота, їх з кожної сторінки у д. Демченка можна повними жменями збирати. А виходить з усього того—що „малорусское народное творчество... превышаетъ всѣхъ славянскихъ, а славянскія вообще признаются превышаетъ всѣхъ европейскихъ“ (11). Чисто так, як писав колись любий д. Демченкові «українофил» Гребінка: «нема й на світі кращого місця, як Полтавська губернія. Господи Боже мій милостивий, що за губернія! І степи і ліси, і сади, і байраки, і щуки й карасі, і вишні й черешні, і усякі напійки, і воли й добрі коні, і добрі люде—усе є, усього багацько. А тих, мовляв, дівчат да молодлиць—не проти ночі згадуючи!“ („Так собі до земляків“)... Ні, що не говори, а «ми» таки найкращі, і нема в світі над «нас»!

А про те свою «правду» д. Демченко об'явив російською,—і треба йому честь в'дати—досить кепською російською мовою. Мова наша і найстарша, і найкраща—то правда, але... українофіли „видѣли лучшее и одобряли его, а худшему должны были слѣдовать по обстоятельствамъ времени и мѣста“ (27), і тому то вони писали і пишуть „низкопробною“ мовою російською. До того ще не дурно ж українська мова схожа своєю „легкоусвоемостью“ з грецькою: мабуть, українофілові навчитися її так само тяжко, як гімназіяльним класикам подужати еллінські мудрощі. А щоб писати ще українською мовою—бійтеся Бога,—з жахом признається наш прихильник рідної мови—„для этого

нужень особий талантъ, и пока такіе таланты не появляться, нужно терпѣливо ждати, а не спѣшить уродовать свой языкъ. Лучше тѣмъ временемъ пользоваться готовымъ уже русскимъ учено-литературнымъ языкомъ, чѣмъ формовать новый малорусскій учено-литературный жаргонъ“ (22). І забув навть чоловік, що трохи раніше говорив слідом за одним чужоземним публіцистом про заміну рідної мови чужою, як про „правственне убійство“ та „превращеніє народа въ євнуха“. Не диво, що маючи таку пам'ять купу незрівняний д. Демченко кінчає порадою—вживати въ українських часописах двох мов, бо писати самою українською—значить „способствовать єго (языка) порчѣ и засоренію“ (22). Оце так по правді—застав декого Богу молитись, то він і лоба собі розіб'є!.. Хоч, коли знов таки правду казати, то хто його й заставляв? І чому тільки д. Демченко не згадав того „Уме недозрѣлый“,— може б тоді рука його і не торкалася пера й не довелось йому лоба собі розбивати!..

Та коли б д. Демченко обмежився був тільки на щиро-українофильській іділлії а-ля Гребінка і розбив собі при тій okazji лоба, то я б на-криво й слова не вимовив, та чи й була б у мене охота згадувати про його „Правду“. Хіба що втіху вона б мені зробила, бо що не кажи, а таки любо стає, почувавши себе сіллю землі—„превыше“ всіх європейців, а коло хтось там собі на тих високостях лоба розбив—нехай, байдуже мені. Але „правда“ д. Демченка має два кінці і коли один тільки насмішити може, то другий не такий то вже невинний; тут не просто „умомъ недозрѣлымъ“ пахне, а чимсь далеко гіршим. Чим саме—побачимо зараз.

Од д. Демченка ми довідалися, що з нас найкращий народ у світі. А коли ми найкращі, то всі інші од нас гірші—це само собою; а коли всі гірші, то всіх повинні ми нехтувати, ганьбити, ненавидіти—така логика zdeгенерованого українофильства. Д. Демченко не говорить, правда, так виразно й категорично, але що я не з пальця те висав, а тільки роздяг думку нашого українофила з сорока одежинок порожньої балаканини, в яку обережний автор свої думки загортає—на це я зараз докази дам. Але цікаво попередю довідатися, чим саме ми з усіх найкращі, опріч чудових пісень та „легкоусвояемой“ мови.

Насамперед ми народ богобоязний вельми та богомільний; надія на Бога та на перемогу правди—Демченкової „правди“—то єдина втіха наша, або як сам д. Демченко каже: „одинаково свойственны какъ идеалисту-народу, такъ и идеалисту сыну его—Шевченку“ (31). Про Шевченка з'особна автор наш те тільки, мабуть, і знає, що то був чоловік такий „истинно вѣрующій“, що аж проповіді писав; з тих „проповідей“ д. Демченко й насмакував кілька цитат, а що вони не всі навіть до речі, те йому байдуже,—аби слово „Бог“ було. Правда, який читач хоч трохи знає Шевченка, той далеко більше міг би навести цитат, де говориться, і не дуже прихильно говориться—про „византійського Саваофа“, але д. Демченко знає секрет таких віршів Шевченка і незабаром його викаже. Друге—ми народ тихий, смирний, начальства слухаємось, старших поважаємо, одно слово—такі „благонадежні“, що дивно, як нас живих ще й досі на небо не взято. А надто що до сепаратизму—ані-ні: „никого изъ сколько-нибудь выдающихся украинофиловъ какъ прежняго, такъ и настоящего времени въ этомъ нельзя уличить или упрекнуть“ (34),—навіть Дорошенко, цей сміливий протестант і непримиренний ворог неволі московської, що волів під турком бути, аніж під „єдиновірною“ Москвою—і той з-під „благонадежного“ пера д. Демченка вийшов смирнішим од ягняти. Шевченко знов написав був, правда, „два-три язвительныхъ стихотворенія, но не болѣе“, але й то тільки з п'яних очей („подъ пьяную руку“). Виписуючи це місце, повне гидотного цинизму, я дуже жалкую, що наш „благонадежний“ автор не розбив собі давніше лоба, перш ніж рука його зважилася написати такий мерзенний поклін. Та згадавши, хтò саме вложив перо в руку д. Демченкові й його писати присилював, я був покинув дивуватись ганебним вигадкам, що „уму недозрѣлому“ здаються щирою правдою. Переступивши з д. Демченком од сепаратизму до соціалізму, певна річ довідаємось, що „націоналість-украинофилъ не можетъ быть социалістомъ... „Истый и сознательный украинофилъ не станетъ повторять зады евреевъ Маркса и Лассаля“ (36) — вигукує з пафосом д. Демченко і посилається на „відомий індивідуалізм“ українського народу. Та й це ще не все: тоді як українофили працювали і працюють на користь „отечества“ — Велико-россія здавна визначається „революційними емігрантами и заговорщиками, нигилистами и анархистами“ (25), а ще більше,

як великоросси, виноваті тут поляки та євреї. І згадавши про останніх, благочестивий українофил позбувся вже всякого регулятора й без упину понісся в хвилях нечуваного цинизму, бризкаючи на все, що по дорозі натрапить, слиною безсилового гніву та зненависти. „Только въ Россіи евреи и другіе инородцы могли сочинить революцію за счетъ и отъ имени русскаго народа. Только русское правительство могли они обманывать цѣлые годы посредствомъ хитраго фокусничества и шарлатанства. И вотъ когда 18 октября повсюду проявилось торжество революціи, а власти спасовали, простой русскій народъ, не потерявшій еще здраваго смысла, понялъ, что на шею ему закидывается петля евреями и ихъ приспѣшниками, стрепенулся и въ мигъ стеръ революцію, обнаруживъ тѣмъ ея ничтожество...“ Я очам своїм віри не няв, читаючи виписані слова, я перечитував їх удруге, втретє, щоб допевнитись, що я помилюся, що цього в книжці нема, не може бути. Але ні,—чорним по білому надруковано ті ганебні слова на сторінці 35-ій „Правди“ д. Демченка. Чорні дні „безумія и ужаса“, криваві злочинства п'яної, нацькованої на безневинних людей юрби, мордування жінок та дітей, сльози, кров і т. и. виставляти як заслугу, як хвали гідний учинок, говорити про це з такою незатаєною радістю—ні, для цього вже й „ума недозрѣлаго“ мало! Треба мати надзвичайно черстве, „мохнасте“, як Шекспир казав, лютою зненавистю налите серце, треба бути маньяком „благонадежности“, щоб зважитися на таке діло. І тихий та смирний д. Демченко зважився,—зважився, бо це той „тихий та тверезий, богобоязливий“, що

Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазурі в печінки,—

як писав про таких добродіїв—„з п'яних очей“, певне—Шевченко...

Так оце та „Правда об українофильствѣ“! Правда!... Чудово-гарна річ, але скільки нечистих, брудних рук простягається до неї, як потріпують її ті лапи звірячі, та перегинають на свою користь, та топчуть в багні своїх мерзенних душ! І що найдивніше—виписавши власною рукою собі смертельний присуд, той „истый и сознательный“ українофил з ясним лобом, з фарисейським обличчям провадить своє, що „українофилы, въ лицѣ своихъ передовыхъ (!) людей, повинны лишь въ любви къ родинѣ,

кь родному языку и литературѣ“ (37). Ні, панове Демченки далеко в гіршому винні і нема, може, слова, щоб списати докладно їх провину. Говорючи про правду, проповідуючи язиком любов до рідного краю—вони зводять ту правду і любов на люту зненависть до всіх людей, якесь людоджерство несите,—до всіх, кажу не виключаючи й рідного народу. Бо давно вже сказано велику, сушу правду: „аще кто ангельскими и человекскими языки глаголетъ брата же своего ненавидитъ—ложь есть“, і не вагаючись можна сказати, що хто робить собі втіху з єврейських погромів, той з легким серцем підведе під кулі й заступників рідного народу, скоро виявиться, що вони, борони Боже, инакшу, ніж він, правду мають. Любити мову, письменство—це так легко, бо ця абстрактна любов не вимагає ніяких жертв од чоловіка; навіть праці можна не класти на жертвник такої любови, хіба що великих слів велику силу та й більш нічого. Але вони шага не варті, ці голі, порожні слова, бо не криють за собою ніякого змісту і відповідно до вдачі, до темпераменту, до переконань чоловіка можуть ховати в собі все, що хочете—аж до лютого хижацтва д. Демченка. І ось тут саме, в абстрактності та невиразності, й лежить „первородний гріх“ українофільства, як певного громадянського напрямку в історії нашого національного руху.

Я не думаю, певна річ, ставити на карб українофільству, як цілому напрямку, всю ту мерзоту, якої понаписував д. Демченко. Хоча він і говорить: „мы, украинифилы“, але я зрікаюсь вірити, що це „едино суть“, бо знаю між українофилами людей, які здригнуться від домыслів цього людоджерного маньяка кривавого націоналізму і з обуренням викинуть його з-між себе. Але вже одно те цікаве, що українофільство могло виродитись в таку ганебну прояву, яку виявляють з себе усякі д.д. Демченки: видко, воно само носило в собі те зерно морального занепаду, що в писанині епігона українофільства розрослося так пишно й породило такі криваві квіти. Д. Демченко—маньяк, це безперечно; за його виводи ціле українофільство не винне—це також правда, але вихідну точку українофільства д. Демченко засвоїв добре і цілком правдиво переказав—справді, „украинифилы въ лицѣ своихъ передовыхъ людей повинны лишь въ любви кь родинѣ, кь родному языку и лигературѣ“. Тут і сховане те зерно невеличке, що пустило в світ великі помилки і породило на прикінці усяких Демченків.

Насамперед про „любовь къ родинѣ“. Я вже говорив у згаданих „Замѣткахъ на текущія темы,“ що сама та любов—гарне, але порожнє слово, доки не виявлено того реального змісту, який у це слово вкладено, доки виразно не зазначено ділом, якою саме любов має бути. Та й діла, що повстають з любови; й вони неоднакові бувають: можна любити, як инша мати любить пешену дитину,—у всьому їй потураючи, криючи її хиби й навіть їм сприяючи; та можна, люблячи, боліти за любленого душею, боротися во ім'я любови з хибами, силкуючись їх вивести, знищити й на добру путь направити. Це та любов-зненависть, яку так гарно охарактеризував д. Франко в відомих віршах:

Ти, брате, любиш Русь,
Як дїм, воли, корови—
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

І цілий той вірш—чудова характеристика тієї любови, яку саме й культивувало та виховувало наше українофільство. Це любов пасивна, любов без жадних діл, любов переважно до старовини,—одно слово—ніби та „празднична одежина“, в яку одягаються на оказії і скидають, скоро настають звичайні будні. А буднів же далеко більше, з їх складається життя людське, а не з пишних свят, вони дають роботі зміст і напрям, і от така любов до рідного краю не позначалася чимсь реальним. Відбувши свято, на якому часто в переборщеному тоні багато говорилося про ту любов, чоловік вертався до звичайних буденних обов'язків і—забував про всі ті високі слова та палкі промови. Це одно; друге—через те, що така любов не проймала буденного життя, не вимагала діл та жертв, нею любенько можуть закриватись усі, хто охочий язиком говорити про високі речі; навіть д. Демченко з його людожерними інстинктами. потрапить може гунявити про таку любов: не велика бо це штука! Далі за мову та письменство—до живих реальних людей—любов та не заходила, та й тут, в обібраній сфері, вона була „сухою,“ як москаль каже себ то цілком платоничною. Мова та письменство стали фетишем, перед яким бито поклони, ставано навколішки, курено фиміями, але за фетишем не видно стало того, хто надавав йому сили й ваги—живих, конкретних людей, що боролися, мучились, страждали, поневірялися в тяжких злиднях, потом і кровію своїми поливали

засохлу землю, орючи свій переліг, убогу ниву... Сталося те саме що в релігії, де субота цілком витіснила живу людину й на її місце поставила сухий, бездушний кістяк формальних, мертвих приписів. Про те не дбали, що мова виникла людям на потребу, тільки як спосіб до обопільного порозуміння між товаришами за спільної праці, до товариського життя та зносин; до того нарешті, щоб придбані знання зберегти та розповсюдити не тільки між сучасниками, а й на потонні часи перенести,—а тим часом тільки через це й стала мова могутньою підмогою для науки, письменства та взагалі культури. Ні, перед мовою схилялися, як перед святощами якимись, як перед річчю „самодовлѣющею“, як кажуть росіяне; українофільство перетворилося в „язикофільство.“ З способу мова стала метою, з річі служебної—кумиром. Але сказано, „не сотвори собі кумира“, і така вже доля всіх фетишів, що вони сами по собі стоять, а життя само по собі йде; дикі люде навіть катують своїх божків. Так само й українофільство: воно не то свого божка навсправжки не шанувало, а навіть катувало, і катувало немилосердно. Факт просто неймовірний, а проте певний, з біографії, напр., Морачевського,—того самого Морочевського, що зробив перший переклад євангелії на українську мову: працюючи потаємці, у себе в кабінеті, для рідного письменства, цей таємний Никодим од українофільства йшов трусити учнів своїх та одбирати в їх українські книжки. Це вже щось патологічне, це така гіпертрофія уславленої „любви“, що повернулася в цілковиту атрофію всякого нормального почування. І це не єдиний факт,—чи не тому й у Срезневського „къ старости украинофільство изсякло“ воно не наповняло буденного життя, а було тільки „що празничною одежиною“—про себе самого, а не про людей?

Такий фетишизм, така гіпертрофія любови до рідної мови відбилася й на українофільській доктрині смертельними наслідками. Звідси повстав убійчий для цілого напрямку девіз „безполітичної культури“, що пхав людей на шлях байдужого індеферентизму до всіх питань, в яких билося живе сучасне життя. Люде цілком свідомо почали ухилятися від політичних та економічних справ, але й культура від того не багато виграла, повернувшись на неглибокі забавки усякого дрібнотою, виролившись в інертність та слабосилість навіть думки, що крутилася в тісних межах археологічних та філологічних питань. Абстрактні й неглибокі домагання

українофільства, що нічим живим в сучасному житті не цікавилось, ні за якою активною силою не йшло, принажували до його часом таких людей, які чести йому не робили, і разом однажували енергічніших, талановитіших працьовників. Небіжчик Кониський переказував мені, як нестемений факт, що один жандармський генерал запевняв його, що він „тоже українофіль“, бо... любить українські співи. І генерал мав рацію, бо досить було мати якесь аморфне почування в серці, щоб сказати—конче російською мовою: „я тоже українофіль.“ Д. Демченкові така синемундирна компанія може навіть імпонувала б, принаймні йому проти неї кривитися нічого, але іншому кому—просто гидко ставало. І хоч боляче про це говорити, проте не диво, що енергічніші люди з українців, з нахилом до активної праці та боротьби, тікали від українофільства і збільшували собою, щоб там д. Демченко не вибріхував про нашу лояльність, лави російських революціонерів, і там гинули часто без жадної користі для рідної землі. Українофільство, яке почало було з того, що осудило зрадництво рідному народові й через те стало на першій порі фактором демократичним і поступовим, так видихалось, що само вже давало привід до зрадництва. Та й щоб було робити активним людям з українофилами, до чого могли вони прикласти тут свою часом кипучу енергію та охоту до боротьби? Як глибоко пішла в українофільстві атрофія громадських інтересів, надто виразно показує той факт, що навіть сьми українофили, коли вдавалися до справжньої активної роботи, то зараз переходили на російський ґрунт, ніби тут, дома у себе, не було їм роботи. Так, видко, звикли вони асоціювати свою діяльність для України з спеціальними інтересами мови, пісні і т. и., що інших інтересів на українському ґрунті вони й не знали. І треба сказати, що де далі, то інтереси усе дрібнішали, доказ—письменство українське, що зростало, починаючи принаймні з 70-х років, працею зовсім не тих людей, які мали себе за українофілів. Навіть більше: українофили на сучасне українське письменство дивляться згорда, принаймні нехтують його, не знають та й знати не хочуть, бо воно не таке вже, як було за їх молодих літ. Історія для їх неначе зупинилася на тих часах, коли вони були молоді, і туди, назад, обертаються раз-у-раз їх погляди. І коли народилося, під впливом найбільш Драгоманова, справжнє демократичне українство,

що приймало усі здобутки сучасної соціальної науки і дбало, щоб ті здобутки прищепити до рідного ґрунту; коли почалася реакція проти всяких фетишів та „народних святощів“, як говорили в Галичині, то українофільство й тут не схаменулося і не пішло за віком. Девіз „безполітичної культури“ для України в суміш із легесеньким лібералізмом що до загальних справ, як і перше, панував неподільно в українофільських гуртках, і хоча український народ зроблено об'єктом до політичних експериментів, хоча сам уряд силоміць пхав українофілів на шлях політичної боротьби, осудивши на смерть, як політичне злочинство навіть самого фетиша українофільського—мову (lex Iosephoviana), то й тоді вони таки уперто стояли на позиції „безполітичної культури“ і достоялись на ній до того, що речником од їх виступає—страшно сказати!—д. Демченко...

Українофільство вмерло, і даремно його епігони, „оть нихъ же первий“ і може не останній—д. Демченко, силкуються стати на милиці, прикрасити лиця свої манією й надати мертвому тілові промінь якогось життя. Воно вмерло і не лишило нащадків по собі. Нове українство, що прийшло по йому, в сфері національно-українських постулятів, в сфері практичної роботи, не одібрало від своїх попередників спадщини і мусіло починати і політичну, і навіть культурну роботу на-ново. І щоб не йти слідом попередників, воно повинно було виходити з інших засад. Свідомі українці люблять свою мову, але не як недосяжний фетиш, а як річ служебну; дивляться на неї не як на мету, а тільки-но спосіб—працювати на користь живих, покривджених людей. Вони вірять, що спосіб той—єдино користний і швидче від усякого иншого доведе до справжньої мети—освідомлення, громадсько-політичного виховання і тим самим ущасливлення народніх мас. З тяжкими муками, з болем у серці, але вони прокляли б „святощ“ колишню, як би вона стояла на заваді до згаданої єдиної мети; вони зреклись б її, як би вона не давала нічого на користь народові, або—ще гірше—була б способом його затемнення та поневолення. Але вони знають, що того бути не може, і тому не тільки люблять рідну мову, але любов свою виявляють і практично, працюючи нею на всіх ланах людського знання. Працюють знов таки не за-для самої мови, а за-для тих мільо-

нів, що нею говорять, але, певна річ, тим самим і для неї працюють. Ось де різниця між старим українофільством та новим українством.

Українофільство вмерло, але гальванізований останніми подіями труп силкується тепер устати й заговорити до нових людей. Але яка архаїчна мова, які старезні ідеї! До того ж ще, як на злість собі, він прибрав найневідповіднішу „брєнну оболочку“ в особі д. Демченка. Та шкода й заходу—„покойся, миль прахъ, до радостнаго утра“ і не важся кидати могилу, яку власними руками на себе викопало. Свідомі українці, що разом з усіма іншими народами Росії борються за волю і щастя всіх людей, не викидаючи й „ненавистних жидів“—вони одно тільки можуть сказати д. Демченкові і вже з ним: „гетьте від нас, панове! Йдіть до своїх справжніх товаришів—у табор обскурантів та людожерців та гнобителів. Прийміть свої нечисті руки—на їх кров не повинна—і не брудніть ними, не профануйте нам чистої справи“... І я глибоко переконаний, що вся сучасна українська преса одностайно, односердно й одногласно промовить це до гальванізованого трупа...

„Покойся, миль прахъ, до радостнаго утра!“—я не можу відмовити собі такої втіхи, щоб не проказати цього ще раз д. Демченкові на прощання, бо маю ще докінчити деякі уваги про українську пресу. Демократизм, якого так жахається той благочестивий фарисей,—єдиний шлях для неї, і в йому, і тільки в йому, для неї запорука ясної майбутности. І наше щастя, що українській пресі, як і взагалі українським діячам, легше держатись того шляху, ніж кому іншому. Адже ж, опріч народу, себто—трудящих мас, у нас і публіки другої нема: буржуазія українська вся, за винятком хіба окремих одиниць, пішла на російське поле, приєднавшись до чужих і мовою експлуататорів. Й українська преса так само потрібна, як п'яте колесо до воза або навіть більш ніж непотрібна, бо дає нашому народові в руку кращу і замашнішу зброю до боротьби з усякою експлуатацією. Як в минулому українське письменство не зналося з меценатством усяких можновладців, так і в сучасному його становищі не може бути для нашої преси спокуси стати на службу до експлуататорів і заступати їх інтереси; трудящі маси—єдина авди-

торія наша, на яку можемо рахувати й якої інтереси повинні обороняти. Відтінки й вар'яції єдино-можливого у нас зараз напряму, певна річ, будуть; вони вже навіть позначилися потроху, хоча й стоять тепер часи люті, що не спривають ніякому одвертому „исповѣданію вѣри“... І в тому, що поветають відтінки демократичного світогляду, знов кажу, не то лиха нема, а можна сподіватися з того тільки користі. Ліхо тоді буде, коли з широкого та родючого поля принципіальних розмов зійдемо на вузькі манівці дрібно-партійних або й особистих суперечок і дурно витрачатимемо сили на пропащу працю обопільних докорів та сварки. Хотілося б сказати: „да мимо йдетъ насъ чаша сія“, та, на превеликий жаль, вона вже також позначилася.

Беру, наприклад, до рук 1-2 книжку „Вільної України“ і натрапляю там на перекладену з „Кієвськихъ Откликівъ“ статтю д. Стешенка „Український національно-громадський рух за 1905 рік“, а в статті, поміж оглядом діяльності українських партій, такі рядки: „По числу видань на першому місці сей рік стоять радикали, але тільки по числу; зміст же їх видань—якийсь ідейний хаос, де виразниками поглядів цієї партії до однієї купи навалено і Драгоманова, і графа Толстого, і других авторів (стор. 98). Категорично, коротко, просто і виразно,—занадто навіть. Але скільки в тих кількох рядках самого справжнього хаосу,—не буду поки говорити, чи ідейного чи якого другого!.. Драгоманов, гр. Толстой і другі автори—ну, як же не хаос?—так мабуть думав собі д. Стешенко, переглядаючи список радикальних видань. Особливо—„другі автори“ виглядають хаотично! І людина, що тих видань не читала, справді може поміяти віри категоричному тонові д. Стешенка, та я, здається, вгадав секрет його тону і хоч не так категорично, але все ж скажу, що ледве чи й сам він читав ті видання, про які розмашисто написав. Відсунемо насамперед „других авторів“, які нікому нічого, навіть про „ідейний хаос“, не говорять і яких д. Стешенко причепив мабуть для краси стилю, або через те, що инакше з двох людей не вийшло б „купи“. Лишаються Драгоманов та гр. Толстой і з першого погляду ймення ці наче б то й справді говорять про „хаос“, але—тільки з першого. Не знаю, чи в домо д. Стешенкові, що гр. Толстой, як це ще Михайловський дуже гарно вияснив, має свою „десницю“ і свою „шуйцу“, і коли другого справді було б чудно бачити в товаристві з Драгомановим, то перша

Йому безчестя не зробить. А надто це про ті твори Толстого сказати треба, в яких він виступає з критикою сучасного ладу. Можна так або инакше відноситись до позитивних поглядів гр. Толстого, можна з нехиттю дивитись на його „шуйцу“, але рідко у кого знайдеш таке огнєве слово, яким він палить всі аномалії та безладя, що панують на світі. Гострим ножем свого неблаганого аналізу ростинає він болячки сучасного громадянського устрою, зазирає на саме дно його і присуд свій висловлює з такою силою, яку не часто зустрінеш у найглибших письменників. Вертаючись до тієї книжки, що видали радикали, бачимо, що то відомий лист графа Толстого до царя, позначений як раз усіма прикметами „десниці“ і позбавлений хиб „шуйцы.“ І мені здається, що ледви чи й сам Драгоманов скривився б од сусідства з „десницею“ гр. Толстого,—але то Драгоманов, а то д. Стешенко!.. Та й це ще не все: коли б д. Стешенко хоч у руках мав книжку, про яку так категорично говорить, то він не міг би проминути, що до листа гр. Толстого додано там ще чимале пояснення, яке думки Толстого повертає на сучасні події і яке, гадаю, теж Драгоманову безчестя не робить і поглядам його не суперечить. А отже д. Стешенко пустив категорично „про ідейний хаос“ і певне дуже з себе задоволений...

Принципіальна полеміка—річ корисна, бо вияснює справу, коли не самим полемістам, то хоч стороннім людям,—і проти такої полеміки, иноді й досить гострої, нічого сказати не можна. Так само й найгостріша критика, заснована на певних фактах, мусить бути для добра самого ж письменства. Але дрібні партійні чи особисті суперечки, зачіпки та передирки, але хаотична критика з недоведеними закидами, але легковажне відношення до справи—це все нікому ще чести не зробило. Не зробить, певне, і наші преси...

Сергій.

З російського життя.

Бюрократичний уряд, що й досі стоїть коло державного стерна в Росії, виявляє останніми часами надзвичайну плодючість. Закони, „временныя правила“—особливо ці останні—і всякі інші законодавні акти сипляться, як з рукава, на російського „громадянина“, хоч він, „громадянин“ той, поки що по-старому позбавлений усяких прав громадянських, непевний завтрішнього дня і по-над усяку міру „умиротворень“ усякими урядовими заходами. Немов чуючи, що надходить небезпечна година, уряд поспішає якомога зміцнити свою владу і заложити непохитні підвалини й до дальшого свого існування. Мало не щодня з'являється якийсь новий продукт бюрократичної творчості, і збитий з пантелику „громадянин“ тратить врешті спроможність у них розбиратися.

Безперечно найбільшу вагу з тих актів мають нове „Учреждение государственной думы“ і „государственного совѣта“, що вийшли в світ разом з маніфестом 20 лютого. Маніфест 17 жовтня минулого року обіцяв „установить, какъ неизблемое правило, чтобы никакой законъ не могъ воспріять силу безъ одобрения государственной думы и чтобы выборнымъ отъ народа обезпечена была возможность дѣйствительнаго участія въ надзорѣ за закономѣрностью дѣйствій поставленныхъ отъ Насъ властей“. Цим самим державна дума з дорадчого органу по закону 6 серпня поверталась в найважливіший у державі законодавчий орган; це обіцянка конституції, що мала дати певний шлях і напрям російській державі. Чотирі довгих місяці минуло, як дано ту обіцянку,—місяці страшних подій, що пригасили всяку надію на добрий кінець реформи, обіцяної 17 жовтня; місяці кривавих „карательныхъ экспе-

дицій“, нечуваних репресій, арештів, заслань і—інтенсивної законодавчої діяльності „конституційного“ уряду Вітте-Дурново, а обіцяної конституції як немає, так немає. Ходили поміж громадянством усякі чутки про те, що там, десь в канцеляріях, урядовці пильно працюють над російською конституцією, але що то буде за диво—ніхто не знав напевне. Нарешті 20 лютого з'явилася й вона несподівано, з'явилася і не то надій не підігріла, а вбила їх до решти. Ясно стало, що питання єдиної зараз найпотрібнішої „реформи“ цим актом не то не порішено, а навіть і не наблизилася ми до його порішення, що ми топчємось без тямку на однім місці і „законодательная“ дума 20-го лютого по суті нічим не відрізняється від „законосовѣщательной“ 6-го серпня. Знов уся Росія стоїть перед сфинксом непевної майбутности, і ця мара так само загадково дивиться з своїх високостей, збираючись поглинути усе, що йому не до вподоби. Од маніфесту 17 жовтня зроблено навіть великий ступінь назад, в темні бѣзвісти старого режиму...

Нова дума має бути органом законодавчим, але з цієї загальної формуловки зроблено такі великі винятки, що від законодавчої влади мало що й лишилося, говорючи дуже-дуже поблажливо. Принаймні на кожному ступні чекають думу такі сюрпризи, що в нівець повернути можуть усю її вагу, як органа законодавчої влади.

Насамперед одно принципіальне питання. І після видання російської „конституції“ 20 лютого по старому лишився у корони титул „самодержца“, який звичайно розуміють як необмежений, абсолютний. Правда, останніми часами є тенденція вясняти, що термин цей розуміти треба, як незалежність від чужодержавних урядів, але сила не в тому, як вясняють його приватні люде, а в тому, як розуміє сама власть. А розуміє вона так, як розуміла й попереду, не поступившись нічим. Стаття бо перша „основних законів“ говорить, що „императоръ всероссійскій есть монархъ самодержавный и неограниченный“, а думі заздальгидь заборонено не то одмінати щось в „основних законах“, а навіть про це „возбуждать предположенія“ як говорить ст. 32 „Учрежденія государственной думы“. Виходить, що власть монарха так само необмежена, як і до цього була. А тим часом в маніфесті 20 лютого читаємо: „со врѣмени созыва государственнаго совѣта и государственной думы законъ не можетъ воспріять силы безъ одобренія совѣта и думы“. Виходить знов, що право монарха своєю властю

видавати закони обмежено буде, скоро збереться державна дума та рада. Суперечність очевидна, суперечність, якої не зрозуміти, хоч би як витолковувати собі наведені місця, хіба тільки, що автор „Учрежденія“ хотів пропливти поміж Сціллою і Харибдою, поміж необмеженим самодержавієм і конституційним актом 17 жовтня. А тим часом така суперечність в „конституційних“ актах не може не потягти за собою зараз же дуже прикрих непорозумінь та конфліктів між короною й народними послами. З першого ж ступня свого в думі кожний посол натикається на це фатальне непорозуміння, бо присяга вимагає від його „вѣрность самодержцу всероссійскому“, а логика говорить, що справляючи обов'язки свої в думі, він тим самим обмежуватиме права корони і, значить, і присягу ламатиме. Виходить якийсь *circulus vitiosus*, з якого не знати, як і вибратись...

Думі належить право „возбуждать предположенія объ отмѣнѣ или измѣненіи дѣйствующихъ и изданіи новыхъ законовъ, за исключеніемъ основныхъ государственныхъ законовъ“ (ст. 32). Не кажучи вже про те, що таке обмеження що до „основныхъ“ законів цілком незрозуміле, бо однаково ж замах думи на них не може здійснитися без згоди державної ради та затвердження корони,—стаття ця в з'язку з іншими дає привід до нових непорозумінь. Щоб провести питання про скасування старого або видання нового закону, дума повинна внести про це голові думи заяву на письмі за підписом не менш, як 30 членів, і з проектом нового закону, і тільки в такому разі голова становить питання в думі (ст. 55). Далі, як що дума більшістю заяву прийме і на зміну пристане, то відповідний міністер виробляє проект закону; тільки коли міністер зречеться, то вже має на те право сама дума (ст. 57). А що буде, коли міністер зречтись не зречеться, а візьме заяву і сховає її до кишені,—чим дума може примусити його виробити проект? Нічим. І вийде, що й міністер проекту не виробить, і дума сама не має права до його взятися, поки міністер не зрікся формально. Мало того, що тут канцелярської крутанини до несхочу, а ще й нема способу довести діло до краю, коли міністер схоче ставити йому перешкоди. Як бачимо, законодавче право думи обставлено такими трудноціями, що що-разу можна загальмувати усі її заходи. Та й це не все ще: можна, видаючи закони, й зовсім без думи обійтись. Коли дума не функціонує (а

це залежить цілком од корони—скликати й розпускати думу (див. ст. 3 і 4), в екстраординарних випадках ради міністрів має право видавати свої постанови, затвержені короною. Правда, такі постанови повинно внести на затвердження в думу, коли вона збереться, до двох місяців, але як зібратись не од неї залежить, то повстає фактично перспектива отаких міністерських постанов, що зовсім можуть скасувати усяку вагу думи,—тим більш, що сама ж бюрократія очевидно рішає і про характер данного випадку, чи екстраординарний він, чи ні. Можливість „временныхъ правилъ“, які чорною хмарою обсіли тепер усі прояви громадянського життя в Росії, не зникне, як бачимо, і за нової „конституції“, а це найпевніший спосіб паралізувати усяку діяльність народнього заступництва.

Опріч видання законів, найважніша функція справжнього народнього заступництва—то так зване бюджетове право. Маючи в руках порядкування фінансовими справами, парламенти посідають могутню зброю, якою можуть оборонятись від усяких бюрократичних замахів на свої права. Дума і цієї зброї не посідає: хоч ст. 31 ніби то й дає їй це право, але манесенький додаток: „на основаніи установленныхъ правилъ“, зараз же одбірає те право назад. „Правила“ ті установленно вже наказом сенатові 8 березія і їх, певна річ, складено так мудро та хитро, що бюджетове право думи ростало, як віск на огні. Вже ст. 31 „Учрежденія“ між иншими рубриками доходів проминула одно з найважніших у нас зараз джерел—державні позички, які, значить, можна без думи робити. Наказ 8 марця установляє дальші обмеження. Насамперед навіть „обсужденію не подлежатъ“ кредити на міністерство царського двору, на царську канцелярію (ст. 4 і 5 „Правиль“); не має права дума зменшити кредити на виплату процентів за державні довги (ст. 6); не має права зачіпати деяких видатків на військові справи (ст. 17). Лишається загальний роспис прибутків і трат, але і тут дума не може контролювати міністрів, бо вони, одібравши загальну ассигновку, в межах її можуть сами вже порядкувати і вживати коштів зовсім не на те, на що дано їх. Нарешті, коли державний роспис не буде затвержено до відомого термину, то входить в силу останній, що був до того (ст. 13). Коли зважити на силу всякої канцелярщини та формалістики, то заздальгідь сказати можна: що думі важко встигати

на призначений час. Лишаються ще „екстраординарні“ випадки та такі, що вимагають тайни (ст. 16)—і від бюджетового права нема нічого, зник і натяк на його...

Так сумно стоїть справа з законодавчими функціями державної ради. Не краще і з правом доглядати за діяльністю адміністраційних органів, в першій лінії—міністрів. Усе право думи що до цього зведено до одного пункту, що вона може обертатися до міністрів з запитаннями, а міністри мають право з свого боку не відповідати, як що пошлються на те, що, „по соображеніямъ государственнаго порядка“ треба заховати тайну (ст. 40). І знов дума не має сили проти цього щось зроби, а міністри, таким способом, уникують усякого контролю.

Як бачимо, дума не має жадних способ в виконувати найважливіші дві функції народного заступництва, які ніби то дано їй маніфестом 17 жовтня—видавати закони й наглядати за діяльністю адміністраційних органів. І те, і друге так обставлено, що народні заступники зв'язан в своїй праці і залежать од уряду, а уряд має всі способи робити все по своїй волі, не зважаючи на народніх заступників. Та щоб звести вагу думи до крайнього мінімум'а, її поставлено в залежність од чисто бюрократичної інституції—державної ради.

Законом 20 лютого встановлено, що державна рада має складатися з членів, обраних дворянськими зібраннями, губернськими земствами, св. Синодом, професорськими колегіями та купецтвом (разом—98) і настановлених од корони (теж 98). Коли зважити, що право вибрати до ради мають здебільшого консервативні, навіть реакційні елементи, то не важко вгадати, що й обрані члени нічим властиво не відрізнятимуться од настановлених чиновників. Державна рада буде тягти руку за уряд і робитиме, що той їй накаже. А тим часом ніяка постанова державної думи без згоди цілком бюрократичної ради не може пройти (ст. 50). Коли б не вистачило усіх тих заходів, щоб ставити думі перешкоди, про які говорено вже, то є ще на поготові державна рада,—вона напевне так приборкає й загальмує діяльність думи, що про неї й говорити щось певне не випадає. До того ж засідання думи не публічні, а друкувати про їх можна тільки з офіційних справоздань (ст. 42—46); їй не дано права приймати не

то депутацій, а навіть петіцій (ст. 61). Усякому народньому контролеві за роботою думи наперед поставлено перешкоди; вийшла нова канцелярія, або департамент, або в кращім разі збори „свѣдущихъ людей“, під боком у бюрократичної ради, яких ніхто не має обов'язку слухатися.

Що вийшло з обіцянки маніфесту 17 жовтня, як виглядає російська „конституція“, складена кабінетом Вітте-Дурново,—ми бачили вже. Певна річ, цей документ, що на папері дає ніби то народне заступництво і зараз, на тому ж самому папері, його відбирає—так документом і лишиться, як знак, що уряд не виконав обіцянки, не виплатив тих рахунків, що народ від його вимагав. Та й не думає виплачувати, бо ходить по людях досить імовірна чутка, що „Положеніє“ має бути прилучене до „основних“ законів, яких думі заборонено торкатися навіть. Уряд таким способом хоче навіки зв'язати народ „конституцією“ 20 лютого, одібравши спроможність до її зреформування. Чудні бажання, кумедні надії! Чи ж зважає життя на паперові, канцелярські заборони? Ідея народнього заступництва, за яку недавно ще катовано й мордовано людей, тепер переважила вже, і хоч форми її навмисне покалічено, але виправити їх не так важко вже буде. Перший ступінь зроблено, буде зроблено і другий, і третій... І можна сказати напевне, що перед натиском життя не вистояти паперовим греблям: життя знесе їх і піде туди, куди йти повинно—шляхом невинного поступу до ушасливлення трудящих людей—всіх „труждающихся и обремененных“...

С. Ситковецький.

За кордоном.

Австро-Угорська імперія є найкращим прикладом того, що варті державні пів-реформи, нерішучі, нещирі, в яких уже є початки майбутніх громадсько-державних хвороб і колотнеч. Сорок літ тому, в той час, як перероблявся австрійський лад державний, обачні політики і громадські діячі доводили, що Австрія мусить стати федераційною державою і що тільки при таких умовах вона може забезпечити собі довге і спокійне існування. Але не так думали віденські офіційні проводирі, виховані в атмосфері всяких дипломатичних крутійств і так званих „інтересів вищої політики“. До того австрійська централістична бюрократія, хоч осоромлена і пригноблена закордонними невдачами, які виявили і розклад у середині держави, все ж таки не подавалась і, яко мога, силкувалась залишити хоч частину влади в своїх руках. І взагалі всі німці, що звикли вважати Австрію за німецьку державу, не могли ніяк погодитися з думкою, що вже прийшов кінець їх пануванню. Врешті серед двох інших австрійських народів—поляків та чехів, що тоді мали також значний вплив на державні переміни, найбільше були поширені історичні погляди на між-національні і між-державні відносини. Все це спричинилось до того ладу державного, який настановлено в Австрії на прикінці шестидесятих років минулого віку і який довів до сучасного стану річей.

Останніми літами виявилось, що знаменитий принцип централістичної австрійської політики—„divide et impera“ має вартість тільки на деякий час і що його не досить було навіть на одно, що правда—довге, панування Франца-Іосифа. Безладдя в австрій-

ському парламенті, яке вже більш як десять літ, зупиняє його діяльність, примусило, як ми вже писали попереду, австрійський уряд ужити, яко ліків, вселюдного виборчого права. 8-го (21-го) лютого гарна промова міністра-президента познайомила народню раду з урядовим проектом. Новий виборчий статут дає виборче право всім австрійським підданам, що мають 24 роки і прожили хоч один рік у якому-небудь місці австрійської держави. Треба до того не менш, як три роки лічитись австрійським підданам. Що до національностей, то народня рада має складатись з 230 слав'ян, 205 німців, 16 італійців і 4 румунів. Мандати між слав'янами мають бути поділені так, що 99 місць уряд призначає чехам, 64 полякам, 31 українцям, 23 словакам і 13 хорватам. Окрім того уряд оповістив проект переміни порядку засідань народньої ради, щоб таким чином поменшити можливість „обструкції“. Отже зразу було видно, що урядовий проект не вдовольнив нікого. Особливо рішуче опозиційне становище зайняло польське коло. Для теперішніх галицько-польських верховодів вселюдне виборче право, хоч би тільки в його урядовій формі, се значне обмеження їх сьогочасного становища. Пани, шляхта і прихильне до їх заможне міщанство та запродана частина професіональної інтелігенції поглядають на реформу, криючи в душі до неї зненависть. Вони, звісно, намагаються замаскувати свої реакційні погляди й не виступають навпростець проти урядового проекту, а всякими заходами й засобами силкуються не допустити ґрунтовної переміни виборчого статуту.

На боці польських консерваторів опинилась також польська націоналістична партія (wszechpolacy). „Демократична“ частина польського посольського клубу—за вселюдне виборче право, але ж і ці заступники польського громадянства не зреклись історичних поглядів на національні справи і таким робом їх змагання повертаються також проти справедливих вимог і потреб галицьких українців. Українцям обіцяно всього 31 мандат, а одначе, коли рахувати навіть слідком за урядовою статистикою людність Галичини, то вкраїнцям повинно припасти 38—40 місць окрім Буковини, а разом місць з 50. Тим часом польські демократи невдоволені і вважають, що вкраїнцям і стільки, скільки їм дають, не слід мати. Щиро і яко мога ширшого вселюдного виборчого права бажають польські народовці (ludowcy) і соціал-демократична пар-

тія. Вони борються з шляхецько-буржуазними гуртами, але і „людовці“ не хочуть, щоб українцям дати більше місць у парламенті. Вони обмежують свої вимоги тільки тим, що не виступають проти урядового числа українських мандатів. Ми бачимо, таким чином, які суперечні бажання і змагання викликав урядовий проект в одній тільки Галичині.

Такі ж саме більш-менш відносини ми знаходимо в сей час у Чехії, де чеські партії сваряться проміж себе і з німцями за кшталт виборчого статуту і число посольських місць у майбутньому парламенті. Коли до сього додати змагання словаків, хорватів, румунів та італіянців, то видно добре, що невелика надія здійснитися урядовому проекту вселюдного виборчого права. Треба ще ж завважити—і се також значна перешкода—що багато теперішніх членів народньої ради не вернулось би на свої місця, коли б ґрунтовно переіменено виборчий статут. Цілком зрозуміло, що такі послі не можуть сприяти реформі. Належить ще пригадати, що австрійському урядові спав на думку проект вселюдного виборчого права під час розпалу російського революційного руху. Тепер, у дні реакції в Росії, значно поменшилась реформаторська енергія віденського кабінету...

Въ лютому відбулася збірка заступників усіх австрійських соціал-демократичних національних організацій. Федераційний комітет одкинув змагання частини чеських соціалістів, які добились відокремлення професіональних з'язків. Збірка значною більшістю голосів признала, що тільки при спільній організації робітничих з'язків можна з успіхом проводити страйки, бо на се треба великих грошей, особливо при досить частому тепер одмовному становищі підприємців.

Не вважаючи на боротьбу і суперечки, ні одна народність в австрійській половині держави не виявила виразних сепаратистичних змагань, тоді як друга частина Австрії—Угорщина не криючись прямує до персональної унії, яка дуже легко може довести до повного розпаду Австро-Угорщини. Як відомо, королівський уряд на Угорщині постановив узброєною силою розігнати неслухняну угорську народню раду, що й счинилось 6 лютого. Таким робом уряд зламав основи угоди 1867 р. і відносини угорського народу до короля стали майже такими самими, якими вони були перед революцією 1848 р. Але обставини боротьби багато де в чому.

перемінилися. Теперешній з'язок опозиційних угорських партій у народній раді є націоналістично-централістичним. Отже ж до його, так саме як до угорських патріотів 1848 р., вороже або байдуже відносяться не-мадярські нації на Угорщині. Окрім того, тепер велику і справжню силу мають угорські селянські і робітничі гурти, а їм важніше вселюдне виборче право, ніж самі національні вимоги середньої і дрібної буржуазії, з якої головмо зложена патріотична спілка. Через те можна думати, що угорські національні партії тоді тільки стануть грізними урядові, коли вони поважними відступами притягнуть на свій бік підвладні Угорщині нації та власний робочий люд. До останніх днів боротьба на Угорщині ще не розвинулася зовсім і після того, як розпущено парламент, ведеться з обох боків досить обережно.

Боротьба за вселюдне виборче право не минула й Італію, хоч там вона не викликала таких колотнеч, як в Австрії. Борня ведеться під приводом соціалістичної партії; до того ж добиваються виборчого права також італійські жінки. Про цікавий випадок з приводу сих прямувань сповістив кореспондент „L'Independance Belge“. До городського уряду в Кремоні одна панна подала заяву, щоб їй дозволили стати до городських виборів. Вона доводила, що в виборчому статуті городів немає виразної заборони жінкам голосувати. Кремонський уряд пристав на її прохання і дав їй право голосувати. Не так подивились на цю справу „батьки“ города Риму, до яких подався з такою саме заявою вже цілий гурток жінок. Прохання їх римський городський уряд одкинув. Тепер з'являється два цілком неоднакових пояснення італійського городського виборчого статуту. До яких-небудь практичних наслідків цей факт запевне не доведе, бо літера закону на боці Риму, а не Кремони, але ці події показують, що поступові думки все більш ширяться в Італії.

Принципіально за вселюдне виборче право висловився і міністр-президент нового італійського кабінету Сонніно. Не можна одначе сподіватись, щоб італійське міністерство справді міцно стояло за поступові реформи, бо воно складається в більшості з людей поміркованих і тільки міністр юстиції Саккі та міністр хліборобства Пантано належать до радикалів. До теперішнього італій-

ського уряду увійшов навіть один відомий клерикал, міністр фінансів Салаандра. В закордонній політиці новий кабінет, не зрікаючись троїстої спідки, має на меті також прихильні відносини до Англії і Франції.

Ця остання держава перебула в минулому місяці міністерський кризіс, зовсім несподіваний для закордонних країн, як се можна було бачити з англійських і німецьких газет. До упадку кабінету Рув'є спричинились з одного боку події при оцінках церковного добра, а з другого—непевний радикалізм уряду. При суперечках в день упадку уряду виявилось, що спосіб робити оцінки вийшов зпосеред консервативно-клерикальних гуртів французької народньої ради, які подали цей проект з провокаційною метою: зворушити проти уряду неосвічену частину селянства. Реакціонери, що своїми голосами помогли звалити міністерство Рув'є, не мали з того ніякої користи, бо новий кабінет складається переважно з їх запеклих ворогів. Ще перед тим, як взяло владу в свої руки нове міністерство, Жорес писав в „L'Humanité“: „Уряд такого напрямку, як було міністерство Рув'є, се найбільше, чого можуть сподіватись консерватори.“ Ліва частина французької народньої ради не могла залишити на час виборів державні справи в непевних руках і вона скористувалась зручною хвилиною, щоб примусити Рув'є покинути своє становище. Новий уряд цілком радикальний; найважливіші міністерства: віри і народньої просвіти, в руках соціяліста Бріана й радикал-соціяліста Клемансо. Як ще згадати Леона Буржуа, то при сих іменах зникає мало відома особа міністра-президента Сар'ена. Не дурно „Berliner Tageblatt“ в одній з вступних статей, присвячених переміні міністерства у Франції, називає новий кабінет „великим міністерством малого п. Сар'ена“.

Колись Німеччина більше прислухалася до подій у середині французької держави, подій, що мали великий вплив і на німецьке поступове громадянство. Тепер як що чекають звісток, що піднімають духа вгору, то не з заходу, а з сходу... Старовина минула навіки.

Недавно (10 березія нов. стилю) помер видатний, можна навіть сказати — уславлений заступник демократичної давнини в Німеччині — Євген Ріхтер. До останніх хвилин Ріхтер не хотів погодитися з тим, що весняні дні буржуазного де-

мократизму вже не вернуться; не спостережав, що підоймою сучасного поступу є новий клас і нова теорія. Він до кінця життя уперто стояв на старому становищі й непохитно боронив старі гасла, що давно втратили колишню вартість. Завзятий ворог соціал-демократів, Ріхтер довів своєю проти-соціалістичною брошурою, що зовсім не розуміє принципів соціалізму. Не вважаючи на се, його прихильно згадали й соціал-демократичні часописи. Вони нагадували помилки Ріхтера й хиби, але признали, разом з кращою частиною буржуазної преси, що поліг у труну чоловік чесної вдачі й непідкупних переконань.

Країна, на яку часто люблять покликатись громадські діячі та політики такого напрямку, як покійний Ріхтер,—Англія помалу, але систематично виходить на шлях такого громадсько-політичного життя, яке все більш суперечить ідеології лібералізму. Ідейно ці нові відносини виявляються, між иншим, зростом в Англії прихильників соціалізму й переміною тактики робітничих організацій, що виявляють надзвичайне зацікавлення державними справами в середині держави й по-за її межами. В лютому відбувся з'їзд англійських робітничих спілок. Серед резолюцій звертає увагу те, як багато голосів висловилось за політичну агітацію; далі прийнято величезною більшістю постанову, щоб добиватись світської школи і вимагати виборчого права жінкам.

В англійських колоніях знов неспокійно. Сього разу рух обгорнув чорних англійських підданих у південній Африці, в колонії Наталь. Се не є вже звичайний колоніальний бунт. Передчасний може вибух народнього гніву негрів, що скільки раз зреклись слухати англійських урядовців і навіть зо зброєю напали на поліцію, підготувала агітація негрських місіонерів-християн, які ширять серед свого народу думки про емансипацію чорних людей. Терплячі, твердої вдачі—негри не дозволять залевне знищити себе так, як вже зведено зо світу європейськими руками багато инших „диких“ племен. Поки що англійці завели в Наталі військовий стан, цензуру для негрських газет і віддали під догляд чорне духовенство. „Tout comme chez nous“...

Колоніальні заходи європейських держав, які часто погрожують війною, викликали величезну міжнародну соціалістичну збірку в Брюсселі 4 березія нов. стилю. Зійшлося і з'їхалось так багато людей, що не всі могли поміститися в будинку, де відбувалось

засідання. Віче почав своєю промовою голова, відомий соціалістичний діяч Вандервельде. Він пояснив різницю між збіркою робітників з мирними замірами та рівночасним конгресом в Альхесірасі, де заступники держав сваряться за чуже добро і можуть довести до кривавих подій, коли не погодяться інтереси капіталістів окремих країн. Гучними оплесками привітав збір другого промовника—Жореса. Він показав на те, як держави намагаються закордонною політикою одвернути увагу підданих од громадських справ, а англійський соціаліст Гайндман пригадав міжнародну постанову рішуче боротися зо всім, що стоїть на перешкоді приятним відносинам між націями.

Богдан Ярошевський.

Бібліографія.

За красою. *Альманах в честь Ольги Кобилянської.* Зібрав і видав О. Луцький. Чернівці. 1905. 163 ст. 8^о.

Альманах „За красою“ зложено на честь Ольги Кобилянської, талановитої заступниці символізму в нашій літературі. Ініціатор і редактор збірника д. О. Луцький так каже в передмові до д-ки Кобилянської: „Невтомимо, хоч майже самітно стояли Ви довгі часи на сторожі великої і безсмертної ідеї Краси і глибокої Поваги; помімо всіх неприхильних відносин часу, відважно і безоглядно, сильно і високо держали Ви хоругов вічної і незгубимої Тайни;—в хвилях, коли так багато голов поважаних гуртків наших шукало спасення в тісних границях холодного експерименту та дрібної, змислової обсервації,— Ви вказували на забутий шлях, що провадить далеко поза тоті буденні межі;—в прекрасних симфоніях слова, повних таємного чару, лучили те, що дається поняти змислом, з тим, що можна тільки відчутти—і тому, здається мені,— за все се складають Вам нині сердечну, товариську подяку“.

Ми не будемо говорити про зроблену тут характеристику творчості Ольги Кобилянської,— розглянемо тільки, наскільки справді зміст альманаху відповідає „гідности правдивої, поважної штуки, а в слід за тим і достоїнсти так незвичайної цінної, великих заслуг повної праці“ д-ки Кобилянської. Слід було би сподіватись на підставі слів передмови, що ми побачимо букет квіток поезії і прози співців „нової краси“, і що наш потомлений буденщиною та холодними експериментами дух спочине на високостях надзоряної краси, яку не можна „поняти змислом“, а

хиба відчути. Одначе вже з самого перегляду імен авторів ми бачимо, що значна частина їх належить як раз до „обсерваторів злиденної буденщини“, співців нашої земної юдолі, повної горя та сліз—не по якійсь Красі, а по недосяжності щастя тут, під хмарами, в глибоких долинах. Перечитавши збірник маємо вражіння, що тільки твори власне цих, замкнених у межах „холодного експерименту“, письменників і мають іскру правдивого таланту і щирої поезії, вони тільки й надають літературну вартість альманахові. Більшу частину збірника беруть поезії, як цього і слід сподіватись. Співцям надзоряної країни, звичайно, любіша більше віршована форма, бо вона часто визволяє від обов'язку мати у висловлених через неї словах якусь виразність, іноді вона, незалежно від думок поезії, має значіння сама собою і намагається передати виключно образи згукові, пластичні, може й ще якісь. Але правдивим артизмом і смаком відзначаються, знов кажемо, тільки п'єси відомих уже поетів, випробованих на „земних“ мотивах“,—Лесі Українки, Ів. Франка. Не знаємо, чи може задоволити кого небудь з артистичного чи з якого иншого боку такі, наприклад, міркування д. Лепкого (з циклу „Над рікою“):

Світів бездонні океани
Життя незгублений Мальштром!
Від Прометея до Нірвани —
Які великі ви, Титани!
Який нужденний я атом.
А прецінь гльобів метелиця,
Світів відвічна метушня,
І смерти ніч—й життя зірниця —
Усьо в моїй душі міститься.
Який, який великий я!... (12).

Або хто зможе впиватися красою такої поезії д. Стефана Чарнецького:

В розмірянь болісній годні
Нераз тебе ввижає зір
Крізь осіннії мраки сніг,
Крізь чорних піль вільний простір —
Пливеш до мене з шумом гір,
З потоку грою на долині,

З тугою мерегтячих зір —
На мраки філях линеш д'міні...(51).
Яке поетичне і музичне оце „д'міні!“

Є в збірнику кілька віршів молодого галицького поета, д. В. Пачовського, який відзначається досить легким, граціозним віршом і пише переважно на еротичні теми. І тут він містить варіації на ті ж теми, але ось йому спав на думку і мотив громадянський — селянські розрухи на Україні по весні 1902 р., і він пише вірш „Вістка про бунт мужицький“. Наскільки ті події вплинули на авторову уяву і як відбилися у його поетичній творчості, хай бачуть читачі, — ось увесь вірш:

„Полтаво, Полтаво, Встає Україна! Розіскрені звізди віщують... Падем на коліна, А небо кроваво Горить і валиться на нас! Пожар наступає, Ті звізди як рани... Збіжа пурпурові філюють — Роса з них не кане, А кров опадає — А вітер той віє від вас!	Палають нам очі, Підносимо руки І ниць до землі припадаєм — І чуємо гуки... Гей буря клекоче! О Боже, земля аж гуде! І слухаєм вітру І слухаєм шуму — Великої вістки чекаєм... Щось реготом глуму Сміється в повітру, Звізда за звіздою паде!...“
---	--

Вимушені штучні образи або банальність, шаблон — ото прикмета більшости поезій збірника. Даремне шукати тут огню правдивої поезії, оригінальної думки, щирого почування; коли воно де й тліє, — то там його вбиває штучна, важка форма.

Проза виглядає краще. Та знову найцікавіша річ (взагалі найцінніший твір у збірнику) — новелла М. Коцюбинського „У грішний світ“, з життя дівочого монастирі в Криму. Новелла ся — то голосний протест проти замикання себе в сфері надхмарних ідеалів і поклик у сей грішний, але такий принадний, повний життя і руху, світ. Досить гарні оповідання д. Лепкого „Перша зірка“ і д-ки Н. Кибальчич „Хвилини“ — обидва нічого спільного з „новою красою“ не мають. Але в альманаху є й перл „туги за красою“ — се оповідання, чи фрагмент, — не знаю, як і назвати, — д. Хоткевича: „Похорон“.

„Кличу вас на похорон моєї душі!“ Таке мотто ставить д. Хоткевич до свого твору.

І справді д. Хоткевич розказує про „гангрену душі“. Признатись треба, ми не бачимо ніякої краси й поезії в ламентациях д. Хоткевича, в нагромадженню страшних слів, знаків запитання, поклику, багатьох цяток... і нам зовсім незрозуміло, з чого такий патологічний настрій у героя оповідання (чи сповіді) д. Хоткевича; можна хіба догадуватись, що се — туга за красою, бо раз-у-раз чуємо поклики „сучно мені, сучно без краси!“, і уміраючи бідолаха кричить: „Люди!... Боги!... Возьміть мене!... туди... туди... де співають прекрасні пісні, де тихими запахами п'ють безтілесні люди вічність!“ Звертає на себе увагу ще безліч московських слів: „уговорить, обезсилений, безобразний, коснуться і т. д. і т. д. Очевидно, для вислову того хаосу слів і галюцинацій лексикона української мови не вистачає...

Підводячи суму вражіннь, які робить альманах, треба сказати, що загальне вражіння—неприхильне для його. Коли не можна було здобутись на щось краще і показати, що ідейні послідователі О. Кобилянської справді достойні своєї проводирки, то лучче вже було б не виступати з таким претенсійним альманахом. У д-ки Кобилянської є те, що так не часто можна зустріти: є справжній сильний талант, що виявляється зразу ж навіть коли читати про найабстрактніші почування „голої душі“ в творах її пера. Читаючи ж оці нудні, розтягнуті квиління д. Хоткевича, або якісь важкі до зрозуміння, мов загадки, поезії д-ки К. Гриневичевої, чи її бліді і нікому нецікаві перекази народніх легенд („Легенди“), відчуваєш тільки нудьгу й жаль, що так марнуються й ті сили, які в тих письменників є... Ольга Кобилянська заробила кращої пошани, ніж цей збірник, де одиними вартими уваги творами є речі авторів, далеких од того поетичного profession de foi, яке висловлено в передмові д. Луцького.

Видано альманах дуже елегантно і чепурно, з портретом д-ки О. Кобилянської.

Д. Д—но.

Науковий Збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904). Видання Комітету. У Львові, 1906, I—VIII, 1—604, 8^о, з портретом ювілянта.

Значіння професора Михайла Грушевського для історії українського культурного руху взагалі, а для галицького його відділу особливо, безперечно велике, яке тільки будуччина зуміє, як слід, з'ясувати і належиту ціну йому дати. Нам, сучасним людям, так чи инак зачепленим тим самим рухом, якому шан. професор Грушевський надав поважної інтенсивности та який поставив на тривкий ґрунт, давши йому напрям до сполучення з європейською культурою і тим значно посунувши справу прилучення української нації до сем'ї інших культурних народів,—нам тяжко зараз про великі заслуги його присуд свій, цілком об'єктивний, скласти.

Здається і небагато часу минуло, відколи проф. Грушевський завітав до Галичини і узявся до дійсно вартої дивування праці для культурної справи українства, — усього яких 10-11 літ, а проте які наслідки, видимі (писані твори) і невидимі, сталися за той час! Досить сказати, що самий реестер наукових і літературних праць шан. професора обіймає не більше, не менше як 593 числа, а самий перелік їх 50 сторінок друку. Безперечно, що тут полічено і всякі дрібні замітки, рецензії, то що, але тут же містяться і такі солідні праці, як „Барское староство“, „Очеркъ історіи Кіевской землі“, „Жерела до історії України Руси (4 томи), нарешті монументальна, „Історія України-Руси“ (5 томів), — „ся величава основа української історичної науки і невичерпане жерело національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів“ (Передмова, VII). Хиба ж цього ще мало, щоб признати дільність проф. Грушевського за такий короткий, але багатий змістом, час справді величною, а на честь винуватця скласти од імени учеників і прихильників хоча б скромну пам'ятку на ознаку прихильности, поважання і любови?..

Таку пам'ятку ми і маємо зараз у себе перед очима, і не можемо сказати, щоб вона була занадто „скромна“. В ній узяли участь 24 особи і дали до збірника 26 праць. Тут ми стрічаємо

і поважаних старших письменників, прихильників д. Грушевського, як Борис Грінченко, др. Хведір Вовк, Володимир Гнатюк, Юрій Жаткович, Михайло Зубрицький, др. Мирон Кордуба, проф. А. Кримський, Іван Емел. Левицький, Володимир Лесевич, Михайло Лозинський, Михайло Мочульський, Ів. Франко, так і людей молодчих, переважно посередніх чи безпосередніх його учнів, як Василь Герасимчук, Федір Голійчук, Іван Джиджора, Василь Доманицький, Сергій Єфремов, Денис Коренець, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич, Зенон Кузеля, Михайло Тершаковець, др. Стефан Томашівський, Осип Чайковський.

Кожен із наведених письменників подав працю (д.д. Гнатюк і Франко по дві) наукового змісту на тему, яка кожному до душі припала, а через те в Збірнику окремі відділи не однаково представлені, а як участь узяло найбільше учнів професора Грушевського, молодих істориків, то історію України заступлено в збірнику найбільше. В дальшихъ рядках ми переглянемо коротенько по черзі кожну працю.

За бібліографією праць д. Грушевського, що склав відомий галицький бібліограф Ів. Ем. Левицький (стор. 1—64) іде праця небіжчика *Володимира Лесевича. Помпеянське Ізіум, пам'ятка боротьби східніх культів за перевагу в греко-римській світі* (стр. 65—75). Се була перша, але, на жаль, і остання, проба небіжчика писати по українському, і мусимо великий жаль почувати, що наука українська позбулася цього талановитого вченого. В коротенькій сій статійці автор, що побував перед тим в Помпеї і оглянув там храм Ізиди, спиняється на культі сеї богині і взагалі на східніх культурах, які мали великий вплив, з одного боку, на релігію римську і взагалі світову, а з другого, в особі героїв тих культів, на мити сонця і зерна, що додержалися і до наших часів у казках. „І справді,—каже автор,—цілий широкий цикл казок ясніє славою прототипів тих героїв, що пізніше називались Озірісами, Атісами, Адонісами, а давнійше носили інші імена: Йосифа, Сіндерелюса, Попелюха, Шолудяка“ (стр. 73). Що ж до впливу на світову релігію, то нові культу і боги, як Діоніз, Аріс, Адоніс, Мітра, Льогос—„секундарні боги“, як то кажуть, „робляться з часом представниками ідеї вибавлення, спасення, викуплення—сотерії, не лише величаються самі як сотери, але й інших, старих богів наділяють тим самим прозвищем“ (стр. 71).

Стаття небіжчика Лесевича невеличка, але цінна, як бачимо, змістом.

Близько до статті д. Лесевича підходить студія д. Франка,— *Наливайко єз мідянім биці. Причинок до історії легенди* (стр. 76—90), та про неї вже говорилось докладніше в I кн. „Нової Громади“. (Бібліогр., стр. 140—142).

Проф. *Агатанел Кримський* в чималій розвідці під назвою „Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів“ (стр. 91—153), маючи великий діалектологічний досвід, узброєний численними фактичними доказами, побиває рішучо проф. А. Соболевського, який на підставі деяких непевних діалектологічних критеріїв (подвійне о, оу, та ю замість о та є, паралельні написання ы та и, поплутання ь та и) залічує до українських такі давні рукописи—(з XII—XVII в.в.), які жадним чином не належать до українських, а звичайно або великоруські, або білоруські. Шановний автор подає чимало доказів на те, як добре знає проф. Соболевський українську мову, що перекладає напр. „пилом припасти“—„возникнуть благодаря усердію...“ Галицькі ж та волинські грамоти XIV—XV в.в.—ще темніша вода для проф. Соболевського. Зустрівши приміром у приписці: „г иконы з вѣнъци“ (то б то „з вінцями“), д. Соболевський виконує неможливе слово „звоньць“ і радіє, що ось найшов в грамотах букву ь зам. є... І з такою ерудіцією, що до мови української, д. Соболевський, як знаємо, виступив з своєю теорією *про великоруськість Києя*, на підставі студіювання давніх рукописів!!

Д. *Юрій Жаткович* подав коротенький „*Нарис історії рунішівського монастиря на Угорській Русі*“ (стор. 155—157), заснованого ще перед XII століттям на правому боці р. Тися, в теперішнім сьоготському повіті, Мараморощського комітату.

Д. *Мирон Кордуба*, переглянувши переважно угорські грамоти, в статті своїй „*Молдавсько-польська границя на Покуттю до смерті Стефана Великого*“ (стр. 157—184), означає первісну границю між Польщею та Молдавією від верхів'я Прута, здовж сеї ріки, аж до місця, де Прут повертає на схід і відси на північний схід до Дністра вище устя Стрипи та Дністром униз. На північно-східнім Покарпатю займало молдавське воеводство Покуте, шипинську землю і області на південь від сеї останньої

аж по Карпати. Але вже в XIV в. ця гряниця змінилася і на початку XVI ст. молдавська окупація з р.р. 1502—1505 обіймала землі між Дністром і Карпатами від Колочина і Черемоша аж по Галич і ріку Лукву. До статті долучено історичну карту Покуття і Буковини.

Др. Франко дає в статті своїй „*Причинки до української ономастики*“ (стор. 185—218) яскравий зразок того, як із майже нічого-можна зробити цінне щось, як із голих прізвищ в історичних актах (наприклад в „*Жерелах*“, виданих Наук. Тов. ім. Шевченка) можна збудувати цілу теорію про еволюцію форми землеволодіння, про повстання і розвій дворищ в Галичині. Визбравши з деяких джерел, українських і польських, XVI та XVII вв., прізвища та поділивши їх на три типи: 1. ті, що в *nominatio* мають *genetiv.* прізвища батька або матері (Онисько Кривоного, Васько Тимкової), 2. такі як Романча, Гавриліча, Гриценя, 3. такі, як Іван Романчат, Хведір Грицев'ят, та розглянувши географичне розповсюдження кожного з цих трьох типів і їх соціяльні та етнографичні відносини, шановний автор приходить до висновку, що прізвища другого типу посіяні скрізь на Галицькому підгір'ї од Черемоша аж до Сяну, де далі на захід, то все густіше, і як раз прізвища ті прикладаються до тієї категорії селян, власників теї часті ґрунтового і господарського комплексу, що звався тоді *дворищем*. І навпаки: де бачимо дворища, то там і прізвища другого типу. Таким самим чином автор доходить до того, що прізвища третього типу належать уже до часів розпаду дворищ (в полов. XVI в.), до людей відірваних уже од гнізда, ізгоїв дворища. Стаття д. Франка має особливо велику ціну методологічну, показуючи хоча і на не зовсім новий шлях, але такий, що його ніхто ще не використував у такій мірі.

Маючи під руками матеріяли з актів міського архиву у Львові (з першої половини XVI в.) д. *Іван Крип'якевич* вибрав звідти усе, що стосується до української людности у Львові, подав те все в статті „*Русини властители у Львові в першій половині XVI в.*“ (219—236). Стаття ся може придатися як матеріял до дальших відповідних дослідів.

Д. *Василь Доманицький*, розглянувши історичні праці останнього десятиліття, які доторкалися справи відносин Стефана Баторія до козацтва, в статті під заголовком „*Чи бу-*

ла реформа Баторія“ (сторінки. 237 — 248), зводячи до купи відомости про так звану „реформу,“ підкреслює ще раз, що жодної реформи Баторія, такої, про яку говорять українські літописці, а за ними й дехто з істориків українських навіть до останнього часу, не було ніколи, і що Баторій в відносинах до козаків не поступив нічого наперед, порівнюючи до свого попередника, а навіть козаччина за нього позбулася дечого в своїх змаганнях.

Про статтю *Осипа Чайковського „Початки гетьманування Петра Конашевича Сагайдачного“* (стор. 249 — 256), вже була мова в 1 кн. „Нової Громади“, (Бібліогр. стр. 142.)

Д. Денис Корнець малює нам „Повстання Мартина Пушкаря“ (стор. 257—287). Автор подає всі перипетії боротьби між Пушкарем та Виговським, яка так нещасливо скінчилася для Пушкаря та його прихильника Барабаша. Говорячи в VII розділі про наслідки повстання; автор, нам здається, не зовсім правдиво мотивує, через що Виговський прискорив переговори з Польщею: через те, мовляв, що „нерішуче поступованне викликувало у нього підозрінне, чи не прихильна Москва його ворогам“, а тим часом з нижче поданих їм фактів ясно, що до такого підозріння вплинула справа воевод, яких у червні р. 1658 Москва наслала на Україну... Се вже безперечно, але й це була лишень остання крапля, що переповнила чашу, а зносини з Польщею і злука з нею мають за основу не тільки таке чи инше поступування Москви що до України, але й затаєну нехоть до московсько-української сполуки з часів попередніх... *Д. Василь Герасимчук* подає досить живий малюнок українсько-московсько-польських відносин „Перед чуднівською компанією“ (стр. 288—300). Головне тло—нехтування Москвою скрізь у всьому справедливих домагань українських, ігнорування автономних змагань, а за те навертання на свій бік українців, що за „ласоці“ готові й батька і матір продати.

Цінну статтю умістив *Др. Стефан Томашівський* під назвою „Словацький висланник на Україні“ (1708—1709) (стор. 301—345). Річ тут іде про суперінтендента лютеранської церкви північної Угорщини Данила Курмана, який року 1708 вдався був за грошовою допомогою до шведського короля Кароля XII і попавши до нього в стан, мусів подорожувати з ним на Україну, де був

свідком Полтавської компанії, а потім разом з Мазепою і королем утікав до Бендер. Під час своєї подорожі др. Крман вів днівник, з якого можна чимало цікавого зачерпнути почасти й для самої історії українсько-шведських відносин, а ще більше для культурної історії України на початку XVIII ст.

Близько до того часу належить і статейка Федора Голічуки під заголовком „Филип Орлик в Галичині“ (стор. 346—351),— згадки, на підставі між иншим недрукованих матеріалів, (днівники Орлика) про пробування Орлика в Галичині.

Д. Іван Джиджора, на підставі архивального матеріалу (Малоросійської колегії в Харькові) подає розвідку „Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722—3 р.р.“ (стор. 352—372). Петро I після смерти гетьмана Скоропадського намірився знищити українську автономію цілком, опанувавши всю адміністрацію, судівництво і фінанси, для чого й подав Українцям свою інституцію „малоросійську колегію“ з Вельяминовим на чолі. Про діяльність сього останнього ми знаємо з його так званих „пунктів Вельяминова“ (усіх 12). Сі пункти вже надрукувала д. А. Ефименко, але не повно і без відповідей Петра на ті пункти. В своїй статті д. Джиджора і виповняє цю прогалину.

Цікаву статтю подав д. Володимир Гнатюк „Про зносини Українців із Сербіями“ (стор. 373—408), почавши з XI і до XVIII в. Зносини сі були як особисті, так і літературні. Безперечно, автор не використав усіх фактів, потрібних йому як в одних зносинах, так і в других. Що до перших, то немає напр. згадок про Сербів в Лівобічній Україні—Милорадовичів і Требинських (чимало матеріалу про се в „Кіев. Старинѣ“, „Матеріалахъ, извлеченихъ изъ архива Кіев. губ. правленія А. А. Андріевскимъ въ „Сборн. историч. російск. Общества“ та инш). Зауважаємо один дрібний недогляд. Говорячи про те, що серби брали участь в боях із татарами коло Слуцька уже на початку XVI ст., автор додає: „Коли ж вони були в тім часі на Литві, то чи не наручно їм було бути й на Запорожю, хоч би й у невеликім числі?“ (стр. 388),— забувши, що в „тім часі“ Запорожжя ще на світі не було, і з'явилося воно ще нескоро (десь в 50—60 роках).

Стаття д. Михайла Зубрицького „Пачкарство бакуну (тютюну) в горах у Галичині в XIX ст.“ (стор. 409—432) не має ширшого інтересу, принаймні для нас, не галичан.

Д. Мигайло Тершаковець, який давніше взявся до студій над Марвіяном Шашкевичем і подав друком чимало нових матеріалів про нього, в невеликій статті „Причинок до студії над М. Шашкевичем“ (стор. 433—445) спиняється на одному з його творів, казці, під заголовком „Олена“, яку треба вважати за першу галицько-руську побутову новелю. Автор добачає де в чому схожість „Олени“ із п'есою із Короледвірського рукопису „Zbyhoń“ і з „Zamkom Kaniowskim“ Гощинського та з іншими творами польсько-української школи.

Д. Іван Кривецький, на підставі недрукованих документів (головно Хроніки Остермана) подає один з епізодів останніх днів панщини в Галичині під загол. „Цуцилівська тривога в 1848 р.“ (стор. 446 — 482), оподіваючи про переляк, що викликала сама шляхта, що ніби то в селі Цуцилові селяне розпочали знову напад на панів, як се було р. 1846, і що селян до того намовив комісар Остерман. З доносу шляхтича про цеє виросла ціла література, яка побувала аж у Відні в центральному уряді, але як спалахнула по дурному, так і згасла.

Д. Мигайло Лозинський в статті „Маркс—Енгельс—Лібкнехт про відбудоване Польщі“ (стор. 483—499), з приводу того, що не тільки польські, але часом і українські письменники та оратори покликаються на згадану тріаду в справі відбудування Польщі наводять доказами, що всі три вони мали на думці відбудовання Польщі історичної, а не етнографічної, а через те застерігає, кого слід, од непевного покликування на них.

Д. Серій Єфремов у цікавій статті „Офіціальна російська критика на Шевченка з 1865 р.“ (стор. 500—508), наводить зразок критики Шевченка, що зробив урядовець, з роду українець—Капніст, у книзі, яку дуже трудно знайти, під заголовком: „Собрание матеріаловъ о направленіи различныхъ отраслей русской словесности и отечественной журналистики за 1863 и 1864“, виданої з наказу міністра внутрішніх справ для цензорів. Не вважаючи на те, що Капніст виступає вороже проти усієї постоунової літератури, Шевченка він, очевидно, бере в свою оборону і так його характеризує, немов би се був найневинніший письменник,— не то що інші „новые украинофилы“. Автор поясняє сю справу тим, що в Капнистові ще таїлася „слабенька іскра любови до рід-

ного краю“, що колись попроварила їда (р. 1791) до Берліна шукати оборони й заступництва од російської тиранії“ (стр. 506).

Д. Борис Грінченко в розвідці „До історії Кулішевої „Досвіток“ (стор. 509—523) обороняє Куліша од закид в декого з письменників (д.д. Франка, Стешенка), що ніби то він „заздри́в“ Шевченкові, „палав завистю до покійного товариша“ і т. н. Автор наводить на доказ протилежного уривка з листів Куліша до Шевченка, які свідчать безперечно про любов і повагу до кобзаря нашого. Єдине ніби то свідоцтво проти сього те, що він, читаючи „Великі проводи“ громаді, не одкриваючи імення автора, додав, що автор сей „талантомъ не уступаєть Шевченку“. Але коли сьому й правда, то й се не може бути доказом ні до чого, бо Куліш, з деяких причин, міг ужити містифікації,—отже і цього вислову не можна на карб йому класти. Що правда, у Куліша єсть гріх що до Шевченка,—але то вже було значно пізніше, в часи „Історія возз'єдиненія Руси“, то річ зовсім инша, і хронологично (та й логично) сюди не належить.

Д. Михайло Мочульський в біографічно-літературному нарисі Олександр Голловський (стор. 524—537) малює постать молодого покійного галицького поста, що подавав чималі надії.

Д. Zenon Kuzеля умістив цінну розвідку про „Славянські балади на тему: Хлопець перебирається в жіночу одіж або каже себе занести в мішку до кімнати дівчини, щоб її звести“ (стор. 538—575), в якій, порівнюючи спільні мотиви в фольклорній літературі німецькій, південно-слав'янській, українській, польській, італійській, французькій, доводить, що балада першого типу (хлопець перебирається за жінку) витворилися на основі західно-європейського дуже популярного мотиву про підступне зведення дівчини, а звідти, через Італію, досталася до словаків (уже в XV в.), а од сих на Угорську Русь (далі не пішла). Що ж до другого типу (хлопець у мішку)—то се недавній німецький витвір, од німців перейшов до слав'ян (лужицьких сербів) і до поляків; на Україні сього мотиву не чути.

Д. Володимир Гнатюк подав ще й другу статтю про „Народню поживу на Бойківщині“ (стор. 576—594), записавши з уст бойків матеріял їхнім діалектом; опис їжи вражає своєю бідністю, вказуючи на невимовно злиденне життя бойків. Аж не хочеться вірити, що „паску кужный має житну, разову (не пильо-

вану)... Як не має жита, то й з ячменю пече; є такі, що й вів-
всаяну печут паску“ (стр. 581).

Нарешті маємо ще невелику, але цікаву статійку *Др. Хв. Вовка: Кавказ і Карпати* (стор. 595—600), в якій автор, не на-
лягаючи на конечність своїх вказівок, подає цілу низку разячих
етнологічних зближень між бойками і гуцулами та Кавказом:
гуглі, гуні (черкеські папахи), вертлюг, деревляні трикутні стре-
мена, колодочки ножів, топірці, згарди (намиста з хрестиків),
„пупчасті перстені“ та инше. Цікаво теж, що й проф. москов-
ський Івановський, який видав недавно велику працю про антро-
пологічний склад людности Росії, на підставі певних прикмет,
математичним шляхом дійшов до того, що українці не дуже по-
дібні до великорусів, білорусів і поляків, а найбільшу схожість,
принаймні деякі з них (а саме кубанці), мають... з осетинами.
Звісно, тільки дальші антропологічні та археологічні досліді мо-
жуть дати певність, що згадані зближення—не фантазія, а дій-
сний факт.

Такий зміст сього солідного і що до обсягу, і що до змісту
збірника на честь шановного професора Михайла Грушевського.
Побажаємо ж тепер, щоб у роковини його 25-літньої наукової і
громадської діяльности громадянство українське по всій Україні
тогочасній, і сьогочасній мало вже на університетах катедри
українські, і щоб не окремі особи, як зараз, а просвітні вищі
інституції ушанували тоді одного з найголовніших діячів того
руху, який розрісся в Галичині і тепер широкою хвилею роз-
ливається по всій Україні...

В. Доманицький.

А. А. Кауфманъ. По новымъ мѣстамъ. (*Очерки и путевыя за-
мѣтки, 1901—1903*). С.-Петербургъ, 1905, 1—353 ст. in 8°.

Д. Кауфман—відомий у Росії письменник, переважно пра-
цями публіцистичного напрямку, між иншим цікавими статтями
про аграрне питання (див. „Полярная Звѣзда“, ч. 8, 10 та инші).
Більш як п'ятнадцять ліг робить він господарсько-статистичні
досліді і за цей час одвідав чимало „нових місць“—од самар-
ських степів до берегів Тихого океану і від вологодських лісів

до Туркестану. В сій книзі, що зараз перед нами, подано малюнки та уваги з подорожів по Амуру і Приамурррю, в Уссурійську землю, в Арало-Каспійські степи та в давню Башкирію (Уфимську губернію). Автор увесь час відіграє тільки ролю фотографа або маляра, подає читачеві готовий матеріал, і читач мусить сам уже робити висновки з нього.

Зміст сеї цікавої книги той, що усі переселення з Росії, уся колонізація, в якій велику участь бере і українська людність (у деяких окрґах в Уссурійському краю, напр. у Ханьанській, українських пересельців більш як 95%)—викликає один лишень сум і побоювання за його долю. І найбільш непридатні до нових життєвих умов, до иншої господарської культури—як раз українці та ще білоруси. На Амурі вони ще тримаються міцніше, і то через те, що досі залюднювали вони степові, не дуже лісови місцини. За те скрізь по инших місцях вони, відвічні хлібороби, показуються нездатними до хліборобства в новім краю, головню через низький стан культури, інертність, брак ініціативи та новаторства. І через те, хоча у них і багато землі, і земля,—самі вони признаються, добра, а все ж перед тубільцями—корейцями, китаїцями, а за Каспієм—сарнами, киргизами—вони поступаються назад, і, головна річ, не хочуть приложити до землі стільки праці, як ті. „Знаєте, через що у них хліб перестав родити?—оповідає авторові місцевий житель:—Сіли вони, як і всі пересельці в приморській окрузі, на китаїських ланах; у китаїців хліб родив он який, і п'яного хліба не бувало; а наші „хохли“ як прийшли, зараз узяли та всі поля й переорали „по російському“,—значить без грядок; а вже про те, щоб полоти та заступом перекопати, то й не кажи їм. Минуло годів зо два,—і явилася усяка напасть: бур'ян хліб глушить,—бо який же мужицький обробіток!.. п'яний хліб завівся, бо при російському обробіткові вода на полях застоюється. А тепер і шукають, де китаїські лани ще не занапащені!“ (бік 169—70). Загляньте за Каспій—і те саме побачите! Там усе на іррігації засноване; на по полях „арики“ (ринви) проложені, вимагають багато клопоту і праці, а наш переселець лінується, не хоче ц'єї мороки. Ну, а через те—„сарт бавовну сіє або риж, а наш брат-мужичок—„пошенічку да ячменекъ“,—з бавовною клопотню дуже... А воно й виходить: сарт на п'яти десятинах поливаної землі—мало не

дідич, а селянам нарізали по 20 та по 30 дес., води—є то вже й лишньої,—тут би їм рай земний, а їм усе мало. Знеслиять свій наділ, гноїти немає охоти,—і пішли арендувати киргизьку землю, а там і прошенія подавати „чи не можна часом ще набавки,—у орди он скільки землі дурно валяється!“ (ст. 288).

Оттакий стан наших пересельців,—стан дуже сумний... А ще сумніше те, що він не тільки на „нових місцях“ виявляється, а видно і невидимо і у нас дома панує. Через те як би навіть ґрунтовні аграрні реформи одбулися, то все ж шкодила б справі основна болячка наших селян: брак культури.

В. Д.

Українська преса.

Одмін і новин у нашій пресі за березіль було мало. Найцікавіша з їх та, що в Ка.єринославі почав виходити тижневий політичний, економічний і літературний часопис „Добра порада“. Ціна дешева — 3 карбованці. Перше число вийшло 24 лютого і було сконфісковане, а друге аж 17 березіля. Чому така перепина в виданні,—редакція не подає звістки. На першому числі редактор-видавець—М. В. Биков, на другому—К. Л. Дяконов. У вступній статії редакція каже, що виступає „з думкою стати на обороні інтересів цілого українського народу, котрий переважно, бодай не сказати виключно, складається з самих селян-хліборобів“, хоче, що б „Д. П.“ зробилася „осередком думок усіх тих, хто чесно і щиро бажає стати на поміч робочому народові; хто вважає необхідним боротися з лихоліттям, що чорною хмарою огорнуло народні маси; хто не відцурався свого святого обов'язку до найменшого брата“.

Як що міркувати з мови, якою пишеться газета, то видається вона для інтелігенції. Шкода тільки, що мова ця і що до синтакси, і що до лексіки таки трохи помоскалена. Частину другого числа присвячено пам'яті Тараса Шевченка. Вітаємо щиро нового товариша в роботі!

Другий новий орган—„Українське Бжільництво“, редактор-видавець А. Сфремова, редактор Є. Архипенко. Виходить у Петербурсі 8, разів на рік, книжками до двох аркушів, ціна на рік 1 карб. Перше число має 16 сторінок звичайної вісімки. Потреба в такому органі безперечно є, треба тільки, щоб писався він зовсім простою популярною і чистою українською мовою, а що до цього, то можна було б новому виданню, якому ми щиро бажаємо всякого добра, дещо зауважити...

Другий пачішницький журнал, місячник „Пчеловодъ и Садоводъ“ (впдається у Київі) обіцяв давати статії й українською мовою; в першій книжці його маємо таку статію: „Роботи в питомнику“.

У Галичині, у Львові, ще з початку сього року почав виходити тижневий часопис „Пчілка“ — „для просвіти, науки і розривки“, під редакцією д. О. Шпитка (передплата на річ 4 корони). На жаль, сього часопису ми не бачили і подаємо про його звістку з ч. 5-го вашківського „Проміня“. Звідтіля ж довідуємося, що педагогичний журнал „Учитель“ почав випускати додаток „Шкільний Порадник“ (передплата на рік 2 корони, а для передплатників „Учителя“ — одна). Видає, як і „Учителя“, „Руске товариство педагогичне“, а редагує Ю. Ловицький. Мав виходити при кожному числі „Учителя“, одначе не додержав цієї обіцянки.

У Львові був друкарський страйк, і через те не виходили якийсь час газети. Але редакція „Діла“ на той час почала видавати в Жовкві нову газету „Вісти“, — вийшло її тільки два числа, бо тепер знову виходить „Діло“.

Що є по журналах.

Ніевская Старина. Кн. II. Отдѣль I. Кирилло-Меѳодіевскіе заговорщики. *Н. Стороженка.* Весняна повідь. Повість. Часть II. *М. Чернявською.* Воспоминанія и автобіографія одесскаго протоіерея Николая Ивановича *Сokolova.* (Продолж.) Николай Ильичъ Стороженко (съ портретомъ) *Олены Пчлики.* Памяти В. Л. Беренштама (съ портр.). *В. Науменка.* Отдѣль II. 1. Документы, извѣстія и замѣтки: а) Полное издание «Кобзаря» Т. Г. Шевченка; б) Одно изъ послѣднихъ писемъ Н. И. Стороженка; в) Еще о колядкахъ и щедривкахъ въ Черниговщинѣ. Сообщ. *С. Рклицкій,* г) Народныя картинки на темы изъ украинской жизни. *Владимира Данилова.* д) Меню Д. Мордовца. Сообщ. *М. К.* Текуція извѣстія: „Багаття“ украинскій альманахъ. 1905 рікъ. Упор. *Ив. Лыпа. Л. Жимайло.* До книги додано таку заяву: „Ввиду привлеченія меня къ слѣдствию по 129-й статьѣ временныхъ правилъ о печати, я лишился права быть редакторомъ журнала, вслѣдствіе чего настоящая книжка, выходящая подъ редакціей Е. К. Трегубова, запоздала выходомъ въ свѣтъ. Издатель В. Науменко».

Літературно-Науковий Вістник. Кн. III. Наш альбом: Поезії *М. Вороного* і *Мар. Підірянки.* — З чужих поетів: Поезії *Вяч. Ганки* і *Митра Деметра.* — *Ив. Франко.* Поезії *Віктора Забіли.* *В. Забіла.* Співи крізь сльози

(к. буде) *Н. Романович*. Із днів боротьби: Памяти Ольги Михайлівни Генкін. II Похорон. *О. К. - Журбенко*. одинацять днів на пандиряку „Князь Потемкинъ Тавричеській“ (д. буде). *І. Франко*. Як Юра Шикманюк брив Черемош (конець). *С. Томашівський*. Володимир Антонович (конець). *Орищин*. Сирватка.—*М. Лозинський*. Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання (д. буде). *О. Ганссон*. I. Душогуб. II. Гортанка. Наукові листки: II. *А. Кримський*. Ода Сафо в перекладі Ів. Котляревського. III. *Майлі*. Основи писаного права. *Кнут Гамсун*. Побіда жінки. *Ф. Ш. Лессінг*ів „Наташ Мудрий“. *Г. Е. Лессінг*. Притча про три перстони. *Шолем-Алейхем*. Дядько Піні та тітка Рейся. *В. Честь* праці. *М. Грушевський*. З біжучої хвилі. *М. Лозинський*. З австрійської України. *Vivus*. З нашої поетичної ниви: IV. *В. Лепкуй*. *Slowo o pulku Igora*. **Бібліографія**. Книжки надіслані до редакції.

Ukrainische Rundschau Monatschrift. Herausgeber: Reichsratsabgeordneter Basil Ritter v. Jaworskyj. Redakteur: W. Kuschnir.

№ 1. Von der Redaktion.—Der ukrainische Bauerbund. Von Dmytro Doroschenko. Die Wahlreform in Galicien. Vom Reichsratsabgeordneten Basil Ritter v. Jaworskyj. Die Stellung der polnischen und russischen revolutionären Parteien zu der ukrainischen Frage. Von Mychajlo Lozynskyj. Aus der ukrainischen Kunst. Von Iwan Trusch. Die herausgeberische Tätigkeit der Ukrainer in den Jahren 1903—1905. Von Iwan Kreweckyj. Der Gänsehub. Von Bohdan Lepkyj. Chronik des öffentlichen Lebens. Die ukrainische Presse. Notizen. Bücherbesprechungen.

№ 2. Die Wahlreform in Galizien. Vom Reichsratsabgeordneten Basil Ritter von Jaworskyj. Das Schulwesen in der Ukraine. Von Nikolaus Dmytrijew. Die Stellung der polnischen und russischen revolutionären Parteien zu der ukrainischen Frage. Von Mychajlo Lozynskyj. Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Von Zeno Kuziela. Die ukrainische Literatur in Russland im Jahre 1905. Von Dmytro Doroschenko. Zwei skizzen. Von Wasyl Stefanyk. Die ukrainische Presse in Russland. Von Dmytro Doroschenko. Rundschau. Das Ausland über die ukrainische Frage. Bücherbesprechungen.

НОВІ КНИЖКИ.

Грінченко В. Сам собі пан. Оповідання. Написав В. Грінченко. К., 1906. 29 бк. 16°.

H r u s e v s k y j M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes von Michael Hrusevsky), o. Professor in Lemberg. I. Band. Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates. Autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. Kommissionsverlag B. G. Teubner in Leipzig. 1906 бк. XVIII+754 8°. Ц. 21 корона.

Демченко Я. Правда обь украинофильствѣ. К., 1906, 40 бк. 8°. Ц. 20 к

Житецькій П. О переводахъ Евангелія на малоросійській языкъ. Спб. 1906. 65 бк. 8°. Ц. 40 коп.

Зарицькій Р. Ілюстрований музичний календар на рік звичайний. 1906. Рочник третій. У Львові, 1906, 8+36 бк. 8°.

Левецькій М. Петрусивъ сонъ. Оповідання. Выд. „Благотв. Общ. общеп. и деш. книгъ“. № 44. Выдано на фондъ имени И. Я. Череватенка. Спб. 1906. 23 бк. 16° (3 мал.). Ц. 3 коп.

Лермонтов. И. С. Пугальський. Мыхайло Орша. З Лермонтова. Полт., 1906, 44 бк. 16°. Ц. 10 коп.

Лозинський М. Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудування Польщі. (Відбиток з „Наукового Збірника“, присв. проф. М. Грушевському). Львів, 1906, 2+17 бк. 8°. Ц. 20 сот.

Лопатинський Я. Позір! Гальоп на фортепян уложив Ярослав Лопатинський. Ор. 7. Львів, 1906, 6 бк. 4°. Ц. 1 кор.

Лопатинський Я. Пісні на один голос в супроводі фортепяна 1. „В неділеньку вранці“ (Ю. Федьковича). (Торбан, ч. 11). Львів, 1906, 4 бк. 4°. Ц. 60 сот.

Мартов Л. Новий закон. Переклад з російського за дозволом автора. Видавництво „Боротьба“. Пет., 14 бк. 16°. Ц. 2 коп.

Програма конституційно-демократичної партії, вироблена установчим з'їздом партії. Спб. 1906, 9 бк. 8°.

Програма Української Демократично-Радикальної партії. Видання Україн. Демократ.-Радик. партії, № 17, 1906, 8 бк. 16°.

Ruthenische Geschichten. Uebersetzt von Kost Krakalia. Czernowitz, 1906, 77 бк. 8°. Ц. 1 коп. Inhalt: Martowytsch: Eine Todesangelegenheit; M. Derlycia: Vögelchen; M. Iatzkiw: Nuchim; M. Cociubynskyj: Der Gesandte vom schwarzen Kaizer; Nysnajoma: Der erste Schnee; I. Dibrowa: Weinacten im Gefängnis, I. Karbulyzkyj: Ein Protokoll; N. Saritschna. Die verzauberte Geige; K. Hanusenko: Die Kommission; Aus Notwehr, Die Schule.

Сіов І. Що таке народня воля? Видавництво „Праця“. Спб. 1906, 8 бк. 16° Ц. 2 коп.

Сіовий Батько. Збірник пісень патріотичних і сіових. Чернівці, 1906, 64 бк. 16°. Ц. 40 сот.

С—ий А. Первоучители славянъ (про Кырыла и Мефодія). Видання „Благотв. Общ. изд. общеп. и деш. книгъ. № 41. Спб., 1906, 32 бк. 16°. (з 5 мал.). Ц. 5 коп.

Франко І. Звѣриный бюджетъ. Свинская конституція. Исторія одной конфискаціи. Перев. съ украинскаго С. Буди. Книгоиздательство „Работникъ“. Спб., 1906, 36 бк. 8°. Ц. 6 коп.

Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Вересень-грудень. Вип. IV. Ч. 24. Львів. 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. 36 бк. 8°. Ц. 30 сот.

Chronik der ukrainischen Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Heft III. № 23. Mai—August. Львів, 1906. 22 бк. 8°. Ц. 30 сот.

Читальня. Календар на рік 1906. (Видавництво ім. А. Бончевського. Ч. 19—20). Scranton, Pa., 1906, 48 бк. 8°. Ц. 25 центів.

Шематизмъ всего клира греко-католицької митрополичої архієпархії львівської на рік 1906. Львів, 1906. 416 бк. 8°.

Шематизмъ всего клира греко-кат. епархій соединенныхъ перемыської, самбірської и сянодської на рік 1906. Зъ печатнѣ Іосифа Стифіого. LXII+530 бк. 8°.

Ярославенко Я. Пісні на мужеський хор. Марш Соколів. (Торбан, ч. 10). Львів, 1906, 18 бк. 8°. Ціна партитури 40 сот, голосів по 10 сот.

Ярославенко Я. Вечір. Пісня на мужеський хор. Слова Т. Шевченка. (Торбан, ч. 13). Львів, 1906. Ціна партитури 60 сот., голосів—по 20 сот.

== ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ ВІСНИК ==

місячник літератури, науки й суспільного життя, ІХ рік видання, виходить у Львові під редакцією *М. Грушевського, В. Гнатюка і І. Франка* книжками 12—15 арк. Річна передплата для Росії 8 карб. (можна платити частинами), піврічна 5 карб., поодинокі книжки 1 карб.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал, під редакцією *М. Грушевського*, XV рік, виходить що два місяці книжками по 15 аркушів. Предплата в Росії 6 карб. на рік, поодинокі книжки по 1 карб. 50 к.

Посилати на адресу: Львів (Lemberg). Австрія, Чарнецького 26, Літ-Наук. Вістник (Anzeiger für Literatur und Wissenschaft), або Наук. тов. ім. Шевченка (Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften) або Київ, Безаківська 14, книгарня „Кіев. Старини“.

Як скоро тамошні відносини дозволять, в Києві будуть отворені відділи редакції.

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС

РАДИКАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ЧАСОПИС.

Виходить двічі на тиждень: у вівторок і п'ятницю.

ПЕРЕДПЛАТА ВІНОСИТЬ:

	в Австрії:	в Росії:	в Америці:
річно:	7 корон	6 карбованців	2½ доларі
піврічно:	3 корони 50 сот.	3 карб.	—

Окреме число—6 сотиків, з пересилкою—8 сотиків.

Адреса редакції і адміністрації: Львів, вулиця Ліндого, число 7.

УКРАЇНСЬКИЙ ІЛЮСТРОВАННИЙ ЧАСОПИС

= „ЗОРЯ“ =

Часопис містить у собі виділ краснописьменства (романи, повісті, оповідання як з сучасного життя, так само й історичні, поезії, драматичні твори), статті з історії України, з історії культури, ст. з української філології, ст. про суспільні питання, виділ бібліографічний, хроніку, переважно українського життя, політичний огляд за тиждень, гумористичний відділ, переважно присвячений народньому українському гуморові, музичний відділ (пісні народні й скомпоновані, п'єси для фортеп'яно та інших інструментів), малюнки (здійми з картин, оригінальні малюнки, фотографічні здійми, малюнки на сучасні теми).

У протязі року друкуватиметься „Практичний курс для вивчення української мови“ професора А. Є. Кримського.

50 №№ на рік 3 карб. з пересилкою. По-за грانیцю 5 карб.

До сеї пори у „ЗОРИ“ згодились писати: *Х. О. Алчевська, М. Ф. Біляшівський, О. Бородай, проф. В. І. Вернадський, проф. О. М. Веселовський, Б. Д. Грінченко, М. М. Грінченко (М. Заїрня), П. І. Житецький, О. К. Завадзький, К. Зіньківський, А. Ф. Кащенко, С. Копровський, проф. А. Є. Кримський, І. С. Левіцький (Нечуй), О. І. Левіцький, М. В. Лисенко, проф. І. В. Луцицький, В. П. Науменко, О. П. Новицький, Олена Пчілка, О. Я. Сокіл, П. В. Спішило, Л. М. Старицька-Черняхівська, В. П. Степаненко, І. М. Стешенко, Леся Українка, М. А. Янчук.*

Редакція і контора—у Москві, Чернишовський пр. 16.

Редактор-видавець повір. присяжний *Іван Оппоков.*

UKRAINISCHE RUNDSCHAU

Український часопис німецькою мовою, виходить у Відні книжками в 40 стор. великої вісімки, коштує на рік 3 марб. зь пересылкою.

UKRAINISCHE RUNDSCHAU має на меті познайомити Європу з українським питанням і дбати про те, щоб українському народові признано належне йому право на його рідній землі по обох боках кордону—в Росії і Угорщині і належне йому місце в сем'ї цивілізованих народів.

„UKRAINISCHE RUNDSCHAU“ міститиме статті публіцистичні і наукові змісту політичного, соціального, історичного, літературного і економічного; огляди громадського і політичного життя на всім просторі, заселенім українським народом.

Адреса редакції: Ukrainische Rundschau, Wien XVIII Saliergasse, 34.

Видавець: посол до австрійського парламенту Василь Яворський.

Редактор: *Володимир Кушнір.*

== „РІДНИЙ КРАЙ“ ==

Політичний, економічний, літературний і науковий часопис
ТИЖДНЕВИЙ, З ДОДАТКАМИ СЕРЕД ТИЖДНЯ ПРО ВСІ НОВИНИ,
ВИХОДИТЬ У ПОЛТАВІ.

Часопис служитиме для оборони інтересів усіх трудящих людей, для добра і волі нашому краю.

Передплата на цілий рік—з 1 січня (января) 3 карбованці з пересилкою, на півроку 1 р. 80 к з перес., на 1 місяць 35 к. з перес. один номер виходить за 10 коп. (можна марками).

Редакція і контора в Полтаві, ул. Котляревського, книгарня
ГР. МАРКЕВИЧА.

видає *Гр. Маркевич.*

Редактори: *М. Дмитрієв та Гр. Коваленко.*

ГРОМАДСЬКА ДУМКА

щоденна політична, економічна і літературна газета, виходить в Києві з 1-го січня (января) року 1906.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного на Україні, в Росії й по чужих землях; звістки про всякі світові події, цікаві нашим людям; поезії та оповідання, наукові фельстони і т. и.

В ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ досі зодились писати: проф. Антонович В. Балабуха С., Бондаренко Ів., Боржковський В., Василенко М., Верзилов А., Винниченко Вол., Волох С., Вороний М., Ганейзер Е., Грінченко Б., Грінченко М. (Заїрня), Григоренко Гр., Грушевський Ол., Дмитрієв М., Дніпрова Чайка, Доманицький В., Дорошенко Д., Єфремов С., Жебуньов Л., Житецький П., Квасницький Є., Квітка К., Коваленко Гр., Козловський В., Комаров М., Комарова Г., Конощенко А., пр.-доц. Корчак-Чепурковський А., Коцюбинський М., Кошовий В., проф. Кримський А., Левіцький М., Леонтович В., Липа Ів., Липковський С., Лисенко М., Лісовський Ол., Лозинський М., Лотоцький Ол., Маковей О., Маркович Д., Матушевський Ф., Мирний П., Мировець В., Науменко В., Падалка Л., проф. Перетц В., проф. А. Поюдин, Русова С., Русов О., Самійленко Н. (Сивельський), Славінський М., Сластьон О., Смуток П., Гр. Сьобочній., Степаненко В., ТимченкоЄ., Туян-Барановський М., Франко Ів., Чернявський М., Чикаленко Є., Шрай І., Яновська Л., Ярошевський Б. та інші.

Ціна газеті Громадська Думка на рік 4 карб., на пів року 2 карб., на 3 місяці 1 карб., на 1 місяць 50 коп. з пересилкою. За кордон на рік 9 карб., на шів року 4 карб. 50 коп.

Громадська Думка виходить щодня, окрім понеділків та після свят. Адреса редакції Громадської Думки—у Києві, Михайлівська у., ч. 1.

Видає і за редакцію відповідає **Володимир Леонтович**.

Ежемѣсячный историческій журналъ

КІЕВСКАЯ СТАРИНА

Въ „Кіевской старинѣ“ печатаются: самостоятельныя изслѣдованія по исторіи южной Россіи и разнообразныя матеріалы для нея, въ видѣ особо цѣнныхъ историческихъ документовъ, мемуаровъ, хроникъ, дневниковъ, записокъ, воспоминаній, разсказовъ, біографій, некрологовъ и характеристикъ, описаній вещественныхъ памятниковъ южно-русской древности и замѣтокъ обовсемъ, что составляетъ принадлежность и характерную особенность исторически сложившагося народнаго быта или служитъ проявленіемъ народнаго творчества и міровоззрѣнія, каковы: неизслѣдованные обычаи релігіозные, правовые и т. д., исчезающіе древніе напѣвы, незаписанныя думы, сказки, легенды, пѣсни и проч.

Библиографическія свѣдѣнія о вновь выходящихъ у насъ и за границею изданіяхъ, книгахъ и статьяхъ по исторіи южной Россіи, сопровождаемыя критическими замѣчаніями.

При журналѣ, по мѣрѣ надобности, будутъ помѣщаются портреты замѣчательнѣйшихъ дѣятелей въ исторіи южно-русскаго народа, виды древнѣйшихъ монастырей, церквей и другихъ зданій, имѣющихъ значеніе для мѣстной исторіи, снимки съ древнѣйшихъ гравюръ и произведеній живописи, рисунки и изображенія всякаго рода украшеній, одеждъ, оружія предметовъ домашняго обихода и проч.

Цѣна за 12 книгъ, съ приложеніями и рисунками, 7 руб. Съ доставкой и пересылкою; на мѣстѣ 6 руб. Разъерочка допускается по соглашенію съ редакціей.

Подписка принимается въ редакціи журнала. Троицкая площадь. Народный домъ.
и въ магазинѣ „Кіевской Старины“ Безаковская, 14.

Редакторъ-издатель *В. П. Науменко.*

Хочте знати як живуть українські робітники і хлібороби у вільній Америці?

ЧИТАЙТЕ

== „С В О Б О Д У“ ==

одинокий український часопис в Сполучених Державах

Виходить раз на тиждень, коштує на рік 4 карб.

Замовляти в книгарні ім. Шевченка, ч. 1, Львів або впрост в редакції: Swoboda,

Box 353, Scranton Pa. U. S. A. AMERICA.

